

ReCap

РОДОПСКА ЕКСПЕДИЦИЯ

1953

ОТДЕЛЕНИЕ ЗА ИЗОБРАЗИТЕЛНИ ИЗКУСТВА И КУЛТУРА

RodopskiStarini.com

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

ОТДЕЛЕНИЕ ЗА ИЗОБРАЗИТЕЛНИ ИЗКУСТВА И КУЛТУРА

КОМПЛЕКСНА НАУЧНА РОДОПСКА ЕКСПЕДИЦИЯ

ПРЕЗ 1953 ГОДИНА

ДОКЛАДИ И МАТЕРИАЛИ

СОФИЯ

ИЗДАНИЕ НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

1955

RodopskiStarini.com

ОТГОВОРНИ РЕДАКТОРИ:

ЧЛЕН-КОРЕСПОНДЕНТ ПРОФ. Л. ТОНЕВ,
СТАРШИ НАУЧЕН СЪТРУДНИК АСЕН ВАСИЛИЕВ и
КИРИЛ КРЪСТЕВ

RodopskiStarini.com

Отделението за изобразителни изкуства и култура при Българската академия на науките уреди между 23 юли и 1 август 1953 година комплексна научна експедиция в Средните Родопи с цел за всестранно осведомително изследване на народното творчество и бит — в миналото и при условията на социалистическото строителство и индустриално развитие на този край.

Експедицията посети следните селища: Кричим, Михалково, Девин, Настан, Широка лъка, Стойките, Смолян, Райково, Фатово, Чокманово, Смилян, Могилица, Арда, Устово, Средногорци, Мадан, Рудозем, Момчиловци, Соколовци, Чепеларе, Хвойна, Бачковски манастир, Бачково, Асеновград, Араповски манастир, Кукленски манастир, Пловдив, Пазарджик, Ихтиман, Вакарел.

На 29 декември 1953 г. в Българската академия на науките се състоя отчетна научна сесия за резултатите от експедицията, на която бяха изнесени осем доклада и съобщения с множество прожекции и музикални демонстрации.

В този сборник са поместени уводното слово към сесията, изнесените доклади, фотоснимки и чертежи, изводите и препоръките от експедицията и сесията.

RodopskiStarini.com

СЪСТАВ НА ЕКСПЕДИЦИЯТА:

Научен ръководител — член-кореспондент на БАН, професор-архитект Любен Тонев.

От Института по градоустройство и архитектура:

старши научен сътрудник арх. Георги Стойков.

старши научен сътрудник арх. Георги Кожухаров.

От Института за музика:

старши научен сътрудник Андрей Андреев,
младши научен сътрудник Иван Качулев.

От Института за изобразителни изкуства:

старши научен сътрудник Асен Василиев.

От Етнографския институт:

младши научен сътрудник Васил Маринов.

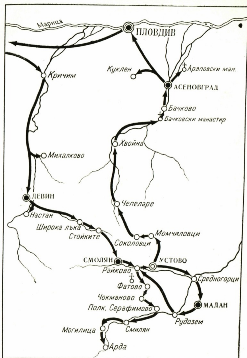
От Отделението за изобразителни изкуства и култура:

Кирил Кръстев, референт-ръководител.

От Балкантурист:

Велчо Кънев Йовчев, шофьор на колата.

RodopskiStarini.com

Карта на посетените от експедицията места

RodopskiStarini.com

RodopskiStarini.com

БЪЛГАРСКОТО НАРОДНО ТВОРЧЕСТВО

Встъпително слово към
научно-отчетната сесия за Родопската експедиция

от академик Петко Стайнов

В изпълнение на една основна задача на Българската академия на науките, а именно: да издирва, събира, съхранява, изследва и публикува народното ни творчество, Отделението за изобразителни изкуства и култура с участието на Етнографския институт подготви и проведе през месец юли 1953 г. една десетдневна комплексна научно-осведомителна експедиция в Родопския край. Маршрутът си експедицията започна от село Кричим, Пазарджишко, и по долината на река Въча проникна във вътрешността на планинския масив, посещавайки редица селища от четирите околии на Средните Родопи: Девинска, Смолянска, Маданска и Асеновградска.

Експедицията, както вече споменах, имаше научно-осведомителен характер и редом с това задача да изпълни някои постановления от резолюцията на Петия конгрес на БКП, решенията на февруарското съвещание за работата на културния фронт, Постановление 1608 на Министерския съвет за запазване на културните паметници и старини и на Протокол № 60 на Политбюро на ЦК на БКП за пропагандиране на постиженията на нашата култура. Отделението постави следните конкретни задачи на експедицията: да упознае населението и неговия бит, като събере етнографски материали и предмети от веществената му култура, както и сведения за неговия състав и произход; да проучи състоянието на народното творчество във всичките му отрасли и прояви в посетените селища, да установи в каква степен то е запазено и какво е разпространението му; да проучи как и в какви форми при днешните условия народното творчество се свързва с всекидневния живот на родопското население и какво е мястото му в неговия социален, стопански и културен бит; да проучи как нашата социалистическа действителност, новият политико-обществен ред, новите производствени отношения и социалистическото строителство се отразяват в съвременния фолклор; да установи какво е състоянието на народната музика: песни, танци и народни обичаи с песни и игри, както и на народните инструменти, какво е тяхното участие днес в музикалната практика на родопчани и как музикалният фолклор прониква в художествената самодейност на Родопския край; да проучи паметниците на народната архитектура и народното изобразително изкуство — светско и църковно, като направи фото-

RodopskiStarini.com

графски снимки, архитектурни заснемания и копия, а също да събере данни и сведения за изтъкнати майстори — строители и изобразители от миналото, както и за прочути народни певци и свирачи; да проучи и заснеме културно-исторически паметници, имащи връзка с музикалното минало на родопските българи, както и други археологически паметници, свързани с Орфическия и Дионисовския култ на траките, населявали в дълбоката древност Родопския масив; да се осведоми за резултатите от редицата мероприятия, провеждани от народната власт с цел да се повдигне равнището на стопанския и културния бит на населението, и накрай, да се запознае с големите социалистически строежи в рудодобивните центрове на Родопския минен басейн.

Задачите са много и разнообразни и в какъв размер те са изпълнени показват докладите на другарите: член-кореспондент проф. Тонев, старшите научни сътрудници Василиев и Андреев, младшите научни сътрудници Маринов и Качулев и на референт-ръководителя Кръстев, които са резюмета на обширните им доклади, отчитащи пред съответните институти участието им в експедицията.

Ние ви поканихме на тази наша скромна научно-отчетна сесия, за да ви запознаем в общи линии с извършеното от експедицията и за да отчетем, засега само осведомително, разултатите от видeното, чутото и събраното през тези десет дни.

Повече от хиляда години родопските българи заедно с целия наш народ живеят тук, на Балканския полуостров, на този невралгичен пункт на световната политика, на този, бих казал, трагичен исторически кръстопът между два свята — Европа и Азия, където се кръстосват влиянията на две култури — западната и източната, и където много често през вековете са се стълкновявали стопанските и политическите интереси на големи народи и силни държави.

През хилядогодишната си история родопчани твърдо са устоявали на множеството нашествия от Запад и Изток, на жестока национална и религиозна асимилация и на най-черно робство. Преживявайки превратностите на една изключително тежка историческа съдба, те са запазили абсолютно чист своя български език, богат на форми и изрази, чувствителен и податлив на песенна интонация и годен за високохудожествено словесно творчество. Запазили са напълно една здрава, самобитна и своеобразна народна култура — духовна и материална, едно богато и разнообразно народно творчество, което свидетелствува за голямата надареност на родопския българин, за богатството на неговия дух и за здравите традиции и старинните патриархални форми на неговия личен и обществен бит.

Народното творчество по естество и във всичките си разновидности и прояви е художествено реалистичен и философски синтезиращ израз на духовното и материалното битие на народа, на емоционалната му и интелектуална същина, на неговата историческа памет.

Чрез своето творчество, чрез тона, словото, баграта, линията, пластичната форма, танцовата стъпка народът изявява най-пълноценно духовно-творческите си сили; изявява ги в художествените

RodopskiStarini.com

образи на своите изкуства и сръчности, в своята житейска мъдрост, която в много случаи представлява своего рода философско обобщение на неговия огромен практически опит и на произлизащото от този опит познание за света, за живота, за човека и за историята.

Великите движещи идеи, които през разните времена на историята са занимавали умовете и вълнували духовете и под чието въздействие са се извършвали дълбоки социални, икономически, политически и културни промени в човешките общества, почти всякога са намирали пряко или косвено отражение и в народното творчество. Законите на историята пък, които движат развитието на всяко човешко общество, определяйки формите на живота му и взаимоотношенията на неговите членове, движат също така и развитието на народното творчество, което по своята познавателна същина е художествено отражение на един реален свят и на един богат вътрешен живот — вътрешния живот на колективната душа на народа.

Историята на човешката култура е неделима част от всеобщата история на човечеството, следователно и историята на всяка национална култура е неделима от общата история на народа, чието притежание е тя.

По тази причина народното творчество не бива да се разглежда изолирано, откъснато от личния, семейния и обществения живот на човека, като някаква абсолютна категория, като висша духовна дейност, съществуваща сама за себе си, а винаги във връзка със социалния, стопанския и културния живот на народа, във връзка с неговата историческа съдба и с окръжаващата го действителност.

В резултат на правилната и последователна културна политика на народната власт, формулирана в редица партийни и правителствени документи и провеждана неотстъпно, днес повече от всеки други път народното творчество е предмет на събиране и съхраняване, на научно изследване и на художествено претворяване, защото то е основата на нашите изкуства и защото то определя националната форма на новата ни социалистическа култура.

Народното творчество е духовната прародина на всяко изкуство и на всяка култура, на всеки художник-творец и на всеки учен-хуманист. То е непресъхващият извор на творчески импулси и вдъхновение, на житейската мъдрост на народа — на неговото философско-реалистично схващане за света, за живота, за човека и човешкото общество.

Към народното творчество, към тази наша прародина ние, хората на изкуството и науката, всякога трябва да се възвръщаме с радост и обич, за да укрепваме духа и творческите си сили с вяра във вечните ценности на нашия народ, които ще ни импулсират за нови творчески дела, служещи на народа и на неговия всестранен възход.

Академик Петко Стайнов

народен артист, лауреат на Димитровска награда, секретар на Отделението за изобразителни изкуства и култура

RodopskiStarini.com

Участниците в експедицията заедно с бригадата архитекти от Института по градоустройство и архитектура в Устово

RodopskiStarini.com

ПЪТЕПИС ЗА РОДОПСКАТА ЕКСПЕДИЦИЯ

от Кирил Кръстев

Идеята за комплексна научна Родопска експедиция на Отделението за изобразителни изкуства и култура при БАН се роди през септември 1952 година.

На 25 март 1953 се състоя организационна конференция на директорите и представители на трите института на Отделението — за музика, за изобразителни изкуства и за архитектура, и на поканените още два института — Етнографски и Археологически, на която конференция се определиха целите, маршрутът и съставът на експедицията.

Задачите на експедицията се формулират така: всестранно упознаване и предварително проучване на народното творчество — архитектура, музика, изобразителни изкуства, и на бита в Родопския край, както и бързите промени, които настъпват тук като резултат на мощно развиващата се рудодобивна промишленост — с цел да се набележат обекти за по-нататъшно проучване.

Изработи се следният маршрут на експедицията: възлизане в Родопите по долината на Въча — селищата Кричим, Девин, Широка лъка, Стойките; да се завие на изток по долината на Черна река, приток на Арда — селищата Смолян, Райково, Устово; да се слезе на юг в поречието на същинска Арда — селищата Чокманово, Смилян, Могилица, Арда, сетне — Средногорци, Мадан, Рудозем; връщане и слизане по долината на Асеновица — Чепеларе, Хвойна, Бачковски манастир, Асеновград, Араповски манастир.

Времетраене: 10—12 дни, около прехода между месеците юни-юли 1953.

Определиха се следните участници в експедицията: научен ръководител — член-кореспондент проф. Любен Тонев; двама архитекти — старши научни сътрудници Георги Стойков и Георги Кожухаров; двама музиколози — старши научен сътрудник Андрей Андреев и младши научен сътрудник Иван Качулев; двама изкуствоведи — академик Александър Божинов, който впоследствие не можа да придружи експедицията, и старши научен сътрудник Асен Василиев; един представител на Отделението и технически организатор на експедицията — референт-ръководителят Кирил Кръстев; един етнограф — младши научен сътрудник Васил Маринов. Археологическият институт се отказва да участвува в експедицията, поради това че не включвала интересуващи го обекти.

След дълго търсене на превозно средство експедицията потегли на 23 юли, 10 и половина часа сутринта, с една деветместна кола на Балкантурист.

RodopskiStarini.com

На път за Родопите бригадата се спря в Пазарджик, където разгледа катедралната църква „Св. Богородица“ и къщата-музей „Станислав Доспевски“.

В Кричим, при самите Родопи, става първият фолклорен допир на бригадата — тя влиза в руслото на своите задачи. Тук експедицията разглежда голяма полупаянтова родова турска къща на Хаджиалиеви с широка работна веранда. Стопанинът — един твърде жив, изпечен от труда турчин, заобиколен от многобройната си челяд, с натурализирана гордост обяснява: „Когато руснаците ни освободиха от турците, руските офицери харесаха най-много моята къща и отседнаха в нея!“ На площада етнографът Васил Маринов спира един прилично облечен ходжа и от учтивост го запитва на турски език за произхода на името на селището. Ходжата веднага отговаря на съвсем литературно нюансиран български език, който издава забулената му национална принадлежност.

Ние сме на 230 метра над морското равнище. Тук е един от входовете на Родопите, пробит от изтичащата навън Въча, по чиято долина експедицията започва да се възкачва. Долината е толкова дълбока и тясна, че чак до вечерта колата пътува в сянката на планинската снага. Наклонът на речното корито е 39 на хиляда, но хилядите извивки на автомобилния път практически унищожават стръмнината и пътниците бавно възлизат към повърхността на гигантската планина.

Необичайна планина са Родопите. Докато в Стара планина и в Пирин човек може, както например при Кончето, да възседне ръба на планината и да простре взор на двете страни, Родопите са същинско море от планински гърбици, широко 110 и дълго 250 километра. Те са висока земя от тибетски тип, останала да стърчи над хлътналите наоколовръст низини. Тъй като Родопският масив още продължава да се издига по малко, долното течение на бързата Въча се е врязало дълбоко в планината.

По тази причина този каньон е слабо населен. Ето след дълга, красива пустош, в едно малко речносливно разширение — село Михалково, станало прочуто с вкусната си, хладка, естествено газирана алкална вода. Разочарованието обаче на пътниците е голямо, тъй като естественият извор се намира на 2 километра встрани от пътя и тук минералната вода може да се получи в бутилки, също като във всяка софийска сладкарница. Срещу това Михалково очарова със солидните си къщи с хубав каменен градеж.

Долината на Въча разделя надясно Баташки Снежник от големия масив наляво — Чернатица с Персенк, високи около 2,100 метра. Като на разлистена книга речната клисура позволява да се види геологичното тяло на планината. Тя е изградена от най-стари леко нагънати земни скали: гнайси и кристалинни шисти, кристализирани варовици. Тъмна е още биографията на Родопите. Докато първите им познавачи ги смятаха за най-стара ядка на Балканския полуостров, издигната още в палеозойско време, все по-новите изследвачи започнаха да подмладяват прабалканската планина и я прехвърлиха в средната, мезозойската ера, с тенденция да видят в нейно лице една още по-младообразувана планина от стари основни материали и

множество нови вулканични разливи из нея. Тайната на Родопите сега се изследва от Геоложкия институт при БАН.

Шосето, по което възлиза колата, е същински булевард. По него има много повече движение, отколкото по големия международен път долу през Тракийската низина. На всеки завой колата се пресреща с камиони, които смъкват надолу дървени трупи, борова кора, минерална вода; четири пъти дневно кръстосват нагоре-надолу големи и луксозни рейсови коли, чиито пътници до вчера са се клатели бавно върху своите катъри по козите пътеки. Велико е делото на ония, които са сътворили тия нови, първостепенни пътища през Родопите. Те са оставили скромни надписи за себе си: „Шосето е дело на трудовия войник". Време е благодарният български народ да издигне при входа на тия планински магистрали величави паметници на трудовака-герой, който е истински завоевател на Родопите. С тия пътища именно трудовите войски обърнаха към нас лицето на този планински лабиринт — което по-рано е било отворено повече към Беломорието, по тамкашните по-ниски долини.

Надвечер на първия ден пътят се възкачва високо и отвежда в първата населена котловина — Девинската. Девин или Дьовлен лежи в същински котел от височини, които издигат високо похлупака на небето. Градът, който е изгорял през 1912, е изгубил съвсем народностната си архитектурна физиономия, характерна за другите тукашни селища. Експедицията свари народния съвет готов да събори единствената останала стара постройка отпреди пожара — пощата, а същевременно се кани да строи сграда за музей. Експедицията на Академията препоръча тази характерна сграда да се заздрави и да подслони градския музей, като сама представя строителния стил на миналото. По почин на бригадата в Девин веднага се основа самият градски музей, който събра и първите си няколко експоната. Околностите на града биха дали не само богат етнографски, но и археологичен материал.

Експедицията прекара два дена в Девин, гдето направи обстойна конференция с отговорните административни и политически фактори. Научният ръководител на експедицията член кореспондент Любен Тонев изложи повелите на 1608 постановление на Министерския съвет и Протокол 60 на ЦК на БКП относно запазването на културните паметници. Говорителят изтъкна красноречиво, че за съжаление новата архитектура и вътрешна обстановка в селището е скъсала с прекрасната родопска строителна и артистична традиция. Научната експедиция на БАН предложи конкретна помощ на народните съвети тук и в други посетени места по изпълнение на държавните постановления за запазване на народното художествено наследство. Специалистите Асен Василиев и Иван Качулев дадоха указания по обзавеждането на местния музей. Този пряк контакт на научните сътрудници на Българската академия с народните обществени дейтели бе от голяма полза за двете страни.

На 24 юли експедицията мина през хубавото селце Настан и по обед пристигна в третата населена котловина — Широка лъка. Бурно е историческото минало на това чисто българско селище, което през робството е разпръсквало духовна и материална

RodopskiStaropi.com

култура по целия Родопски край и Беломорието и е родило, както се приема, великия архитект на турската империя, Синан, строителя на Султан Селим джамия в Одрин.

Къщите тук са насядали по каменните склонове и дават търновски тип на селището. От всички посетени от експедицията места Широка лъка оставя най-дълбоки спомени със своя съхранен поселищен архитектурен ансамбъл и висок строителен стил. Но тук са запазени в най-хубава форма и други изкуства — народната песен, тъкачеството, зографството, както и обичаи и интересни трудови прояви. Впечатлението е, че Широка лъка е неофициалното средище на родопската народна култура. Тук експедицията влиза в същинската фаза на своята научна работа. Правят се комплексни проучвания от архитекти, изкуствоведи и етнографи на жилища, църкви, разпитват се престарели майстори-строители за работата им преди Освобождението от турското робство; правят се леки заснемания и множество фотоснимки. Музиколозите и етнографите се суетят не само да запишат мелодии и текстове, но не пропускат да снемат и образите на техните изпълнители — от най-хубав славянски тип, нагиздени в празничните си златообшити дрехи. Бригадата на БАН завербува тук за дописник на Академията местния разпален събирач на фолклор и летописец д-р Дамян Каров, потомец на голям род народни строители. Експедицията установи това за практика в повечето посетени селища. Навсякъде се намериха хора, годни и въодушевени да вършат сурова събирачeска работа и да осведомяват научните институти на Академията по интересуващите ги въпроси, стига да бъдат добре инструктирани и държани във връзка. Само с такава широка мрежа от местни осведомители и деятели научните институти ще могат час по-скоро и по-пълно да обхванат съкровищата на народното творчество; само под близкия надзор на такива упълномощени лица ще може да се запазят някои ценни обекти и явления от унищожение. Българската академия на науките трябва да помисли върху формата на една по-конкретна връзка със свои народни сътрудници от всички краища на страната.

На другия ден, 25 юли, експедицията мина през красиво разположеното по склонове село Стойките, гдето се оказа една от най-хубавите родопски църкви, която представляваше голям интерес за архитекти и изкуствоведи, даже и за етнографи — с трудовите сцени от битието на Адам и Ева.

Тук трябва да се изтъкне, че докато вътрешната жилищна украса и наредба на родопската къща е сравнително скромна, художественият вкус и ръчната култура на местното население са изявени предимно в хубавата вътрешност, в майсторството на иконите и култовите предмети в църквите и манастирите. Може смело да се каже, че в десетките посетени църкви бригадата видя някои забележителни икони, дело на народни майстори, и с почти класични качества, които решително трябва да влязат в списъка на националните художествени творби.

Експедицията се намира някъде в геометричния център на Родопите. Все повече и по-високо се вие автомобилният път, за да се прехвърли вододелът на Въча и да се слезе оттатък на юг, в доли-

RodopskiStarini.com

ната на Черна река, приток на Арда. Тук е дълг да се каже, че един вещ, спокоен и дисциплиниран шофьор, какъвто се оказва Велчо Кънев, трябва еднакво да сподели заслугата за изнасяне на експедицията.

На 25 юли по обед колата наближава най-високия български град, Смолян — бивш Пашмакли, лежащ на 1,100 метра в планината. Височините, които ограждат Смолянската котловина, са поръбени с почти фантастични „дяволски вулканични куполи" от трахитни скали, напукани на високи призми. Народът им е дал някои имена, свързани с легенди, като тази за останалата непоклатима в националната си вяра Невяста. Прекрасен е природният декор около града, особено привечер и под бялата лунна светлина. В такава една нощ бригадата има случай да чуе една малка местна певица да пее старинни родопски песни на открито и свободно и да почувства цялата тяхна естествена прелест. По-късно бригадата посети срещата между местното население и нашите храбри гранични в читалищната градина, гдето до най-късни часове се разгъна прекрасен самодеен репертоар от родопски и войнишки песни. Въпреки че Смолян в турско време е бил окръжен град, той не се отличава с висока строителна култура, но експедицията намери и тук някои ценни архитектурни и художествени обекти; между другото — къщи с цели дълги пояси от прозорци, каквито модерната западна архитектура напразно смята, че са нейно оригинално изобретение.

В Стойките, Смолян и другаде се намериха творби от днешни народни майстори, които с успех и във висок стил продължават някои артистични традиции от Възраждането. Това са съвременни каменни пластики, хубава стенописна украса, красиви писани сандъци.

На другия ден, 26 юли, експедицията се спуща на изток, по дългата улейна долина на Черна река, минава през Райково и възкачва на юг гребена на Круша планина, за да се прехвърли в долината на Арда. Тук е една от най-красивите части на Родопите. Зад високите южни небосклони се чувствува полъхът на Беломорието. Една зад друга се следват като арпежи вълновидните сивосинкави гърбици на хребетите, които угасват в далечината в последователната гама на най-идеалната въздушна перспектива. По всяко по-значително възвишение са кацнали малки култови сгради — манастирчета и параклиси, които навярно са заменили старите езически капища на Дионисий и тракийските божества. Сред този хармоничен простор, който се разгъва като тържествена музика, накъдето окото стигне, човек проумява най-добре как са изникнали по тия места орфичните легенди и култове у далечните обитатели на тази земя, как родопските траки — по признанието на старите автори — са създали или усъвършенствували древната музика и танци.

Пътят минава през черни базалтови куполи, изсечени от трудовците, и се спуща в долината на Арда, която тук е още малка, бистра и пенлива речица. Слизаме стремглаво към село Могилица, една от най-близките точки на южната ни граница. Това е било типично феодално село, сгрупирано около огромната резиденция-конак на бившите крупни земевладелци Агушеви, фактически господари тук на земите и на труда в миналото. Експедицията дълго

RodopskiStarini.com

разглежда този ансамбъл, строен безспорно от нашите майстори, чиято висока бойна кула му придава вид на феодален замък.

След късо пътуване експедицията слиза до най-крайната южна точка на своето пътуване в сърцето на Родопите — село Арда. На връщане оттам бригадата посещава Смилян, отгдето събира малко етнографски и архитектурни материали, и спира в село Чокманово, чиито две църкви се оказват интересни художествени обекти. Тук лошо нарисуваните с кални тонове стенописи и икони от съвременен пловдивски художник редом с прекрасните изображения от народните зографи от миналото довеждат бригадата не за пръв и не за последен път до песимистичния извод, че делата на народния майстор, ако и понякога наивни, са много по-прекрасни и че в повечето случаи, когато дипломирани художници са посягали да поправят творбите на църковните зографи, са ги обезобразили. До същия песимистичен извод бригадата идва и относно безстилието на следосвобожденската архитектура, която изтиква тук народната архитектура или я ремонтира и модернизира несполучливо.

На 26 юли вечерта бригадата се върна да преспи в Устово и на 27 юли сутринта начена вторият етап на нейната задача: да посети областта на новата, социалистическа култура, която се изгражда в сърцето на Родопите.

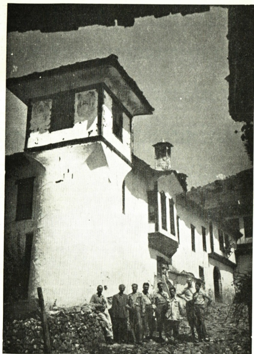
По пътя за там, все по поречието на Арда, се вижда как отначало старо и ново си съжителствуват и постепенно си отстъпват едно на друго. По речните лъки се мяркат работнически жилища, рудници, варници и тепавици. Но ето на един завой пред колата се изпречва една съвсем средновековна процесия: мъж в черно помашко облекло важно води кон, на който е седнала като амазонка жена му с дете в ръце, загъната в черно манто и забулена в сив тюрбан. Зад тях пристъпват три малки момичета, изконтени с най-пищни празнични дрехи, украсени с дантели, паети и огърлици, с пъстри чадърчета в ръка. Те отиват в съседно село, на гости у роднини.

Ето и тяхното село Равница, със стройна джамия и много каменни сводови мостове, с каквито са пълни, изглежда, целите Родопи. Но ето и първото социалистическо селце — Средногорци, с флотационна фабрика и множество работнически жилища около нея, сред широка крайречна панорама. Тук още се работи в малък мащаб.

Съвсем друго е в новия, социалистически град Мадан. Дълго се редят неговите временни работнически жилища с дървен горен етаж, а по-нататък и големите многоетажни жилищни блокове, не съвсем добре разположени по стръмния терен. Малкият централен площад буквално е претъпкан със забързани от работа хора или очакващи да сменят другите. Не липсват още изолирани следи от миналото, ала рамката и темпът на живота са съвсем нови за този край.

От трите отвора на голямата стъпаловидно изградена флотационна фабрика се стича на купища добре диференциран концентрат от местната смесена руда: отделно оловен галенит, железен пирит и цинков сулфид. От промивните инсталации изтича в ре-

RodopskiStanni.com

Експедицията пред кулата на Агушевия конак в с. Могилица

RodopskiStarini.com

ката оловносива мътилка, съдържаща още 2 на сто руда. В тази странна за нашата планета геохимична река рибите са вече измрели, а след хиляди години бъдещите геолози навярно ще изкопават от речното легло утаеното в него сулфидно вещество.

Трябва да се каже, че градоустройствените проблеми в Мадан не са съвсем сполучливо разрешени и засега новият, социалистически град поразява само с отдайността на работа и с победата си над земнорудното вещество.

Срещу това близкото индустриално селище Рудозем очарова със строгия и монументален флотационен комплекс, изграден от червени тухли, и с новите си жилищни квартали. Представителните сгради са организирани в голям форум, жилищните блокове се редят в добре очертани улици. Мощно се спуща от хълмистия склон големият рудопровод, който след като донася рудата във високата и грохотна електрическа мелница, я прехвърля във флотационната фабрика. Огромната й зала е същинска катедрала на труда — от машинарии, холендери, бъркачки, електрични инсталации, диспечерски постове, сигнални системи, хора. Посетителят се изпълва с истинско уважение към трудовия подвиг на ония, които тук — в този адски грохот, химикали и изпарения, високо напрежение, отговорност — осъществяват една страница от действителната победа над природата и нейното вещество.

С много възторг от победата на социализма, нанесена в тия непристъпни и бедни по-рано планински усои, от които сега блика интензивен живот и се създава нов, богат и осмислен човешки бит—експедицията потегля обратно от крайната точка и цел на своето пътуване. И докато през първата фаза на това пътуване растеше преклонението пред народното творчество на миналото, сега това чувство е вече уравновесено със светъл възторг пред делата и възможностите на новия и бъдещия социалистически живот.

Мадан и Рудозем лежат дълбоко в родопските пазви. Обратният път, който по източната част на Круша планина прехвърля отново в долината на Черна река, дълго се вие и издига по красивите родопски гърбици. Тук сред разкошни борови и букови склонове, отляво на един хълм, от километри отдалеч се откроява един от най-величествените наши паметници, съвсем малко известен. Това е паметникът на героичния полковник Серафимов, който със своите още по-героични бойци от 21 полк е възпрял през 1912 година далеч по-многочислен враг и като го е разбил, е запазил южните ни граници. Признателното отечество му е издигнало рядък по своя архитектурен усет паметник-ансамбъл, дело на народен майстор-строител — от широко каменно стълбище, с мавзолей и широк обелиск, завладяващ със своята сурова простота.

Колата заобикаля високо, като от птичи полет, красиво разположеното и архитектурно интересно село Полковник Серафимово, гдето отделно работи една бригада заснемачи от Института по градоустройство и архитектура.

Като прехвърля вододела на Круша планина, експедицията се спуща отново в долината на Черна река, за да обходи минатите по-рано транзит селища Райково и Устово. Преди това, на 27 юли вечерта,

Rodopskitaini.com

в съседния околийски център Смолян се състоя втора голяма **конференция** с председателите и секретарите на народните съвети на Смолян, Райково и Устово, с партийни отговорници и завеждащите музеите. След доклада на научния ръководител на експедицията професор Любен Тонев се изказаха почти всички нейни членове. Конференцията има дълбоко отражение върху присъствуващите. Експедицията се задължи — от името на Българската академия на науките — да изработи конкретен тезисен план за провеждане на наредбите за издирване и запазване на народното творчество и за снабдяване на музеите с експонати.

На 28 юли бригадата разгледа **Райково** — просветния център на областта. Това голямо село е сгрупирано на махали по твърде дълга речна лъкатушка и основателно примамва тук нашите художници. В него правят впечатление големите симетрични стари къщи, разделени вътре на две — прототип на съвременните кооперативни жилища. Църквата „Св. Теодор Стратилат" от 1836 се оказва прекрасен художествен музей на народното изобразително и пластично изкуство. И тук обаче за съжаление хубавите стенописи — найхубавите, каквито срещнахме в Родопите, са „поправени" и „дорисувани" от бездарен художник, който е оставил не само името си, но и адреса си, за да могат поколенията конкретно да проумеят колко по-високо от него са стоели скромните и безимени народни майстори.

Вечерта на 28 юли експедицията пристигна и преспа в **Устово**, чийто център е модернизиран както във всички тукашни пограничени села, но наоколо се тълпят великолепни високи родопски къщи, които привличат вниманието на бригадата. Спокойно се и последните, вече единични представители — занаятчии от някогашната голяма казанджийска и златарска чаршия, прочута с изделията си из цялото Беломорие. И тук се откриха няколко забележителни изображения от наши възрожденски майстори.

На 29 юли експедицията начена **трети** етап от своята обиколка: връщането по долината на **Асеновица**, която опасва от другата страна, от изток, големия родопски дял Чернатица. За да се добере до горното течение на Асеновица, наричана още Чепеларска или Чая, колата трябва изпърво да изкачи вододела, където са селата **Момчиловци** и **Соколовци**, които бригадата посещава пътем. Най-високото място на превала — **Рожен**, разкрива един от най-хубавите лирични пейзажи в Родопите — със своите зелени чеири и пъстри зелени склонове.

Оттук започва спускането надолу по дългата и тясна долина на Асеновица, също тъй надиплена със стотици завои като долината на Въча.

Следобед бригадата пристигна в голямото курортно и производително селище **Чепеларе**. Тук модерната горска промишленост е създала значително благосъстояние. Бригадата посети читалището, детската музикална школа и някои стари родопски къщи, строени от широколъшки майстори, които са разнесли своето изкуство навсякъде в Родопите. В местните църкви се оказаха няколко истински живописни шедьоври.

RodopskiStarini.com

Пътем бригадата разгледа и село Хвойна, отгдето събра малко фолклорен материал.

След дълго спускане по дефилето на 30 юли вечерта експедицията пристигна в Бачковския манастир, гдето престоя две денонощия. Макар обектът да е познат и проучван, направихме се множество детайлни наблюдения, като тук още по-широко се приложи колективният метод на работа. Особено внимание се обърна на архитектурата и стенописите на прочутата костница от 11 век.

На излизане от Родопите се посети по традиция Асеновата крепост и метоха в Асеновград. Оттук експедицията се отправи на изток към малко популярния, но прекрасен по своя архитектурен ансамбъл Араповски манастир, един от малкото манастири сред открито поле, строен към средата на 19 век, и единствен български манастир в тази до късно привилегирована гръцка епархия.

Много характерна за манастира е триетажната жилищна кула-крепост на хайдутина Ангел войвода — един далечен наследник на рилския Хрельо, който като него се е свързал с манастирската обител. В църквата се намериха не само прекрасни възрожденски икони, но и същинска народна живопис из българската история.

Третият манастир, който бригадата посети на път от Асеновград за Пловдив, е Кукленският манастир горе в родопските склонове. Той е кацнал на стръмнина и е от типа на укрепено градище. Сега е малко позападнал. Тук летуват пловдивските септемврийчета. В малката еднокорабна църква са важни твърде очуканите стенописи, вероятно от Второто българско царство, и няколко интересни големи пейзажни стенописи от Захари Зограф в притвора.

След Кукленския манастир експедицията окончателно се изтръгна от планинската снага на Родопите, из които извървя няколкостотин километри, обогатена с много впечатления, констатации и научни материали.

В Пловдив се разгледа богатият и преустроен на съвременни научни начала Народен археологически музей, който е станал първостепенна документация за голямата тракийска, а сетне и римска култура по нашите земи.

По обратния път за София бригадата се спря в Ихтиман, Нови хан и Вакарел, гдето разгледа археологически останки, представляващи значителен архитектурен интерес.

На 1 август вечерта експедицията се завърна в София.

Кирил Кръстев
референт-ръководител при Отделението

RodopskiStarini.com

НАСЕЛЕНИЕ И БИТ НА СРЕДНИТЕ РОДОПИ

от Васил Маринов

В етнографско отношение Родопите представляват богата съкровищница на традиционен български бит. Причината за това се крие в специфичните социал-икономически условия на този район, в неговото географско положение като крайгранична област, лишена от пътища. Тук населението до 9 септември 1944 г. живееше съвсем изолирано, със запазени остатъци от най-старинни форми на бита. Новият бит, който се създава в Родопите благодарение на огромното социалистическо строителство, представлява несъмнено голям интерес за изучаване и в етнографско отношение.

Като представител на Етнографския институт в осведомителната научна комплексна Родопска експедиция аз имах задача да събера материали за произхода на днешното население в посетените селища; сведения за преселническите движения на населението; имена на местности; сведения за турските асимилационни опити през епохата на турското феодално робство; материали из областта на веществената култура; селско стопанство, занаятите и покъщнината; данни за музейното дело в Родопите.

Дължа да изкажа голяма благодарност на своите осведомители, някои от които споменавам в текста.

I. ПРОИЗХОД НА НАСЕЛЕНИЕТО В ПОСЕТЕНИТЕ СЕЛИЩА

Кричим

Кричим беше първото село, обект на проучвания. Тук успях да се осведомя отчасти за миналото на селото от Димитър Василев Бобаров (68-годишен) и да посетя стогодишната къща на братя Асан, Мустафа, Исмаил и Сейда Хаджиалиеви. Кричим е било старо българско селище.[1,2] То се споменава от византийските хронисти Никита Акоминат, Акрополит и Кантакузен под името „Кричинос". Кричим е бил важна крепост и седалище на убиеца на Асена, Иванко, назначен от византийците за управител на Пловдивската област (1196 г.). След разрушаване на старото селище и на Иванковите калета новото село е било основано на сегашното си място, при изхода на р. Въча от Родопското дефиле, по двата бряга на реката. Ивановата крепост е била разрушена от византийския воевода

[1] Д. Цончев, Кричим през Средновековието. Год. на Пловд. музей, I, 1948, стр. 75—87

[2] К. Иречек, Княжество България, Пътувания, ч. II, стр. 400, 401

RodopskiStarini.com

Камицес. По-късно тук е седалище на деспот Слав (1208 г.). Латинският император Хенрих е дошъл под стените на Кричим, който се е състоял от крепост („château") и един град („ville") — долу под крепостта. Според сведения на хронистите Слав слязъл от крепостта, посрещнал византийския император и му станал васал. Кричим се споменава и по времето на Михаил-Асен (1254 г.) и на Иван-Александър (1344 г.), По времето на Априлското въстание били изгорени двата манастира над селото: „Св. Врачове" и „Св. Богородица"; средният манастир не се знае кога е изгорен.[1] Тукашното население знае и местността Драговик със следи от старо изчезнало селище. Под местността Калето при Киречниците е имало следи от стари гробища; там до неотдавна имало надгробни „пльочи".

След Освобождението селото е било предимно турско. На левия бряг на реката е имало около десетина български къщи, а на десния — е била турската махала. Преди Освобождението селото е било оградено със стена, за да се пази от кърджалиите. Едва през 1903 година почват да прииждат преселници-българи от с. Ждребичко, Пещерско, които възлизат сега на 250 семейства. Преселници-българи има и от с. Василичени, Ихтиманско; македонци, бежанци от Драмско, с. Старчище, а през 1912 г. — и от Велес. През 1918—20 г. дошли преселници и от с. Равногор (Ясъ кория), Пещерско. Сега Кричим има 1,200 български и 420 турски къщи.

При разглеждане на стогодишната къща на х. Алиеви установихме, че турците употребяват някои български думи в говора си, като думата „кросно" и други. Това иде да покаже, че въпросът за произхода на турците в с. Кричим трябва тепърва да бъде проучен по-основно, за да се види дали те са преселници от Мала Азия, или са потурчени българи.

Михалково

По пътя за Девин, на десния бряг на р. Въча, спряхме в с. Михалково, Девинско, прочуто с естествено газираната си вода Селото е било основано от българи-мохамедани. До 1912 г. е имало 80 къщи, но през войната 1912/13 г. е било напълно изгорено и българите-мохамедани се изселили до един в Турция. През 1914 г. българското правителство отправило покана към българите да се заселят на мястото на изгорялото село. Първи са дошли 7 семейства от с. Ситово, Пловдивско, които заварили купища от развалини. Те разчистили развалините и си построили сегашните родопски тип къщи, отпред с изплетени от пръти стени, наречени „читове". Някои от българите-мохамедани след двегодишно пребиваване в с. Паспалово, Малкотърновско, се завърнали в селото. През 1919 г. дошли нови преселници от с. Павелско, Асеновградско—30 къщи, след това от махала Доганово на с. Смилян, Смолянско и др.

Девин

Градчето е красиво разположено в една котловинка на едноименна река, приток на р. Въча. В миналото името на Девин се е

[1] П. Делирадев, Принос към историческата география на Тракия, т. II, София, 1953, стр. 278.

RodopskiStarini.com

произнасяло Дьовле́ня, т. е. котловинката, долината, падината[1]. Сегашното селище е сравнително ново. Старото селище се е намирало в местността Селище, на левия бряг на р. Въча, при вливането на Девинската река в нея. След разтурването на това селище жителите му се пръснали, като са били впоследствие помохамеданчени. Една група се заселила при летните влашки колиби, където е сегашното селище Девин, и така в началото на 18 век се поставили основите на Дьовленя. Българинът-мохамеданин Генчаа (80-годишен) знае, че помохамеданчването е станало по времето на „Султан Баязид заманъндаа". Селището е нараснало и станало околийски център от Драмски окръг, седалище на табор войска, която се настанява в специално построени казарми; имало е хубав конак.

Първият български християнин от Банско — Методи Лазаров Тодев (72-годишен), е дошъл през 1907 г. в Девин. Тогава в него е имало около 600 българомохамедански къщи, сега са останали 300—400 къщи. Тук от 1878 г. до 1883 г. просъществувала република.[2] През 1912 г. Девин е бил изгорен, а като по чудо са се запазили само няколко сгради, между които тези на Шериф Ефенди от гр. Кърджали, който бил началник на турско духовно училище — медресе в Девин с 30—40 ученици. Новите къщи са били построени от майстори-зидари от с. Широка лъка и от с. Върбово, Девинско. Българите-мохамедани започнали да се изселват в Турция от 1927 година. Къщите започнали да се покриват с керемиди едва от 1910 г., когато тук дошли керемидчии от Разлог. Дотогава къщите са били покрити с плочи или дъски.

Постепенно започнали да прииждат и нови преселници българи-християни като Тодор Попов от с. Скрижево, Васил Андонов Македонеца и Васил Димитров Шкрапарлиев от Кукушко. След Балканската война дошли нови бежанци от Македония. По-късно се преселват най-много от с. Широка лъка, по-малко от с. Сбор, Пазарджишко, от Трънско и др. Някои от покръстените мохамедани, като Бояровци, си останали християни, но по-голямата част отново се върнала към мохамеданството. Ходжата Кадир Афуз е бил назначен за епитроп в църква, но после се отказал и напуснал България.

Високопланинските пасища около Девин са били използувани от турци-юруци, които са идвали до 1912 година. Идвали са още власи и каракачани. В Девин има и цигани-ковачи.

След 9 септември 1944 г. Девин добива нова физиономия. Построени са нови модерни сгради, болници, училища, хали.

---

[1] Срв. Д. И. Каров, По названието на гр. Дьовлен. Родопа, XI, бр. 6,1932; Описание на Дьовлен. Родопски преглед, III, 1932, стр. 147—150; Ст. Младенов, По въпроса за етимологическото обяснение и произход на Девин. Сб. А. Иширков, 1932, стр. 257—263.

[2] П. Делирадев, Принос към историческата география на Тракия, т. II, София, 1953 (издание на БАН), стр. 138; Н. Вранчев, Дьовлен и Дьовленско, Родопска мисъл, 19. II. 1933.

RodopskiStarini.com

Фиг. 1. Девойка в национална носия от с. На́стан, Девинско

На́стан

Село На́стан има 250 къщи на българи-мохамедани. Състои се от две махали: Долна, струпана край дясната речна ниска тераса на Настанската река, и Горна — с къщи, накацали по стръмния скалист бряг на същата река. Село На́стан представлява прекрасен обект за изследване в етнографско отношение. Знае се, че е основано от жители, избягали след разтурването на старото селище при Девин. Оттам те се „настанили“ и основали сегашното с. На́стан. Разбира се, в това отношение са необходими по-подробни проучвания. Интересна е битовата обстановка на старите къщи, покрити с дъсчени покриви. Женската носия е също много интересна (фиг. 1). Тук носят фустан и над него забун с ръкави, открит отпред и отстрани. Мъжете носят потури. Населението се занимава с животновъдство, горско стопанство и земеделие. Сега мъжете работят и във фабриките и по строежите на Мадан и Рудозем.

RodopskiStarini.com

Фиг. 2 а. Широколъчанка в национална носия

Широка лъка

Село Широка лъка задържа с основание по-дълго време научната бригада. То представлява рядък интерес в архитектурно и в битово отношение. И това селище е сравнително ново. То е основано на сегашното си място — „Лъката", към 1700 г. от българи, бегълци от разни краища на Родопите, за да се спасят от помохамеданчване. Имената на различните родове сочат откъде са преселниците, основатели на селото, напр. Балабанци, Маданци, Дуревци (от Даробас, Беломорието) и т. н. Но в горната половина на селото, над църквата, е имало българомохамеданска махала с джамия и много мечити. От тази махала е останала една голяма и интересна със своята архитектура къща на някой си ходжа, по-късно откупена от Сгура Чорбаджи. Всички българи-мохамедани са се изселили в Турция. Останало е само семейството на Сюлеман.

RodopskiStarini.com

Фиг. 2б. Стоян Атанасов Псевски (93-годишен) и Стою Пейков Каров (78-годишен) от с. Широка лъка, Девинско

Въпреки че за с. Широка лъка има издаден голям сборник от статии[1], това селище заслужава по-подробно изследване в етнографско, археологическо, историческо и архитектурно отношение (фиг. 2 а, б).

Стойките

И това село е било убежище първоначално на пастири-юруци, при които са се заселили преди 200—250 години българи, бегълци от разни краища на Родопите, поради опитите за помохамеданчване. Днес селото се състои от 5 махали, пръснати една от друга около централната махала: Стойките, Кайковска, Мършавото, Водата и Грацица. Тук от Лазар Тодоров Чернев (66-годишен) събрахме данни за овцевъдството в миналото и сега, както за земеделието и за местния тип рало.

Смолян

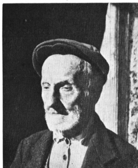
Град Смолян се намира в поречието на Горна Арда (Ахъ Челеби) (фиг. 3). Подобно на съседните селища Устово, Райково, Чепеларе, Широка лъка и др. Смолян (Пашмаклъ) е сравнително ново селище,

[1] А. Георгиев, Широка лъка. Просветно средище в Родопите, София, 1947.

RodopskiStarini.com

Фиг. 3. Изглед от гр. Смолян

Фиг. 4. Ферхад Мехмедов Бейски, 104-годишен, българин-мохамеданин от гр. Смолян

RodopskiStarini.com

основано при юрушки летни колиби от българи-мохамедани.[1] Благодарение на 104-годишния българин-мохамеданин Ферд (Ферхад) Мехмедов Бейски (фиг. 4) успяхме да съберем някои исторически данни за заселването на града и за неговите най-стари родове, но това, разбира се, не е достатъчно. Доста данни събрахме за поминъка на населението, покъщнината, тъкачния стан и др.

Могилица (Тоз бурун)

От Смолян посетихме селата Арда, Могилица и Смилян, които се намират също по горното течение на р. Арда. Старото име на Могилица е било Тоз бурун. Тук има археологически следи, като останки от стари черковища и манастири, които свидетелствуват, че селото е съществувало преди идването на турците, а сегашното село е образувано в по-късно време, когато е било помохамеданчено. Първоначално Могилица е било купно — събран тип селище, но се е пръснало на махали, тъй като населението постепенно се е прехвърлило да живее около своите къшли. Така се образували днешните махали на с. Могилица: Бориково, Черешките, Варад, Киселичево, Посек, Селище, Кошута, Градинска река, Копадан и др. Според Мехмед Хасанов Халил Башев (55-годишен) имало турски документи, от които се виждало, че дошли турци, които прибрали всички мъже и ги изклали, а жените отвлекли. Стари родове тук са Агушеви, чийто конак е една от най-красивите сгради, запазени в Родопите, после Инджовци, Стоевци, Абдулаховци и други българи-мохамедани. Необходимо е да се проучат от турколог всички турски документи, запазени в архивата на Агушевци, надписите по надгробните паметници в джамията, библиотеката, архивата на турското духовно училище—медресе. Децата от медресето са били освобождавани от военна повинност, поради което много българи-мохамедани пращали децата си в него. Учителите им са били Агушеви.

Арда

Село Арда е красиво разположено близо до самите извори на реката. И то е сравнително ново селище, основано от бегълци, които не пожелали да се помохамеданчат, каквито са били според преданието синовете на Радоил и Гудю, основател на Гудювската махала. Една част от населението обаче е била помохамеданчена. Пэ-важните махали, от които се състои селото, са Вълковска, Сърдарци, Паловска, Вълчевска Самарджийска, Алиговска, Билянска, Баротинска, Средок, Гоздювска и др. След 1913 г. започват да се изселват българите-мохамедани.[2]

---

[1] П. А. Маринов, Из миналото на Смолян. В. Мир от 1 XII. 1937.; П. Делирадев, п. с., т. II, стр. 317.

[2] П. Делирадев, п. с., т. II. стр. 319

RodopskiStarini.com

Смилян

Това село се споменава със същото име Смилян през 12 век от Никита Акомината.[1,2] То е било център на славянското племе смоляне. Преди идването на турците тук митрополит е бил Висарион Главолски. Предполага се, че зидът, който се открива под конаците на Юсеин и Емин бей, е остатък от старата митрополитска сграда. По време на насилственото помохамеданчване местното българско население се е разбягало, но една част е била помохамеданчена. Сега селото има 65 християнски къщи, жителите на които са се заселили след 1912 година. Тия семейства са преселници главно от с. Чокманово и от с. Полковник Серафимово. Има преселници от град Пещера и бежанци от Драмско.

Чокманово

Село Чокманово е разположено сред борови гори между Смилян и Райково. И то е възникнало на юрушко землище. Основано е от група бегълци по време на помохамеданчването през 17 век. Бегълците, които не искали да се помохамеданчат — хаджи Тодор, хаджи Стоян, хаджи Турни, поп Колювци, се настанили сред гъстата гора в сегашния Горна махала и там заживели в колиби, построени от тях. Хаджи Тодор и хаджи Стоян са били „тьожки кехаи" на юруците, с по 5—6,000 овце. Популярната легенда за името на Чокманово е следната: когато минал един юсбашия със свитата си край гората, запитал какво пуши в нея. Отговорили му, че това са дядо Турни и други, които не са се потурчили. Тогава юсбашията казал: „Чок иман!" (Твърда, чудна вяра!) Оттогава селището добило име Чокманово. Местният род Гьоздьовци е бил от с. Арда. Те били четирима братя. Най-големият, за да не бъде заклан, приел мохамеданството. Те имали 12,000 овце. С тях лятно време прекарвали по Родопите, а зимно време — в Беломорието. Когато се събрали, най-големият брат казал, че приел мохамеданството и ако не искат те да бъдат изклани, трябва да се разделят и да бягат. Братята взели по 3,000 овце и се разделили. Единият се преселил в Чокманово, където и сега този род съществува, другият отишел в Смолян, а най-малкият брат се отправил за гр. Пещера, където продал овцете си и започнал да се занимава с бакърджийство; този род там се нарича Бакърджиите. Гьоздьовци има сега в Смолян и в Арда.

Преди 100 години в с. Чокманово се преселили българи от Драмско, Солунско и Зъхненско, от селата Енина и Скрижево. Те дошли като чираци, задомили се и останали. Родовете Бичкиджиеви, Кръстанови и Чалъмсъзови не се знае откъде са дошли.[3]

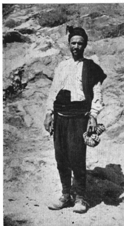
---

[1] К. Иречек, п. с., стр. 392.

[2] Ан. Примовски, Смилян. Родопска мисъл от 26. XI. 1934.

[3] Н. Врачев, Чокманово. Род. мисъл от 20. VI. 1933.

RodopskiStarini.com

Фиг. 5. Българин-мохамеданин от гр. Мадан

Мадан

Мадан първоначално е бил купно селище, възникнало около стария мадан, където се е плавела рудата.[1,2] По време на помохамеданчването населението се пръснало и са били основани днешните махали: Шеренка, Върба, Аврамовска, Яновска, Бориево, Печинско, Петровдол, Малка река, Върговдол, Тянкото, Равно нивище, Митевска, Враненци, Долно Враненци, Ловци, Мъглища и други. „Моят прадядо — разказва Мухамед Ахмедов Кукулев, 47-годишен, (фиг. 5) е запомнил мадана. Той бил в Юрговската махала, дето е сега новата фабрика. Там рудата се е само пречиствала, но не се обработвала. Работата се е ръководела от предприемач в с. Старцево."

Доста стари жители на Мадан са и циганите-ковачи, които имаха малка махала от примитивни ковачници, гдето видяхме как изработват брадви, тесли, мотики, делачески инструменти, скоби, клинци и други.

Благодарение на огромното строителство днес Мадан става съвършено модерно, социалистически тип, селище (фиг. 6).

Рудозем (Палас)

Жителите на това село са били помохамеданчени. Състои се от много махали: Чепинци, Елховец (Януз дере), Поляна, Мочуря, Долен Палас, Уручевци, Боюва, Добрюва, Череша, Бяла река, Войкова лъка, Рибница (Балък дере), Грамада, Койнаре, Кокорци, Мейково, Сопотот, Бърчево, Бреза. Родовете в тия махали биха могли да се проучат поотделно, за да се установи техният произход и време на заселване.

[1] Ал. Минчев, Село Мадан. Родопа X, бр. 5.
[2] Ан. Примовски, Село Мадан. Родопска мисъл от 20. X. 1934; срв. П. Делирадев, ц. с., т. II, стр. 321.

RodopskiStarini.com

Фиг. 6. Стари и нови жилищни сгради в гр. Мадан

Райково[1]

Сегашното село Райково е заселено от бегълци-българи по време на помохамеданчването. И тук е имало старо селище, което е изчезнало. Някой си Райко (легендата го идентифицира с Райко, пръв помощник на Момчил) е турил основите на Долно Райково; постепенно се заселили и се образували от преселници махалите: Чепитска, Св. Иван, Деровска, Паранитска, Бадровска, Ганзурска, Манговска, Герджиковска, Пангалска, Долчинковска, Човаловска, Тиболска и други. Още съществува българомохамеданска махала от 60 къщи. За възникването на селището са спомогнали и мощните карстови извори, които и сега движат някои примитивни двигатели.

Устово[2]

Старото селище, което е изчезнало, е било в местността Рупсовото. Там наблизо имало и стари гробища. По всяка вероятност по време на помохамеданчването това селище е било изгорено и населението се е пръснало. Една част от него се премества на сегашното място по-близко до Бяла река при вливането ѝ в Черна река. Тогава започнали да прииждат бежанци, преселници от другите села

[1] Иван Янев, Долината на Черна река и селищата Пашмакли, Райково и Устово. Родопа, XIII, 1934, бр. 1—10; срв. Делирадев, II, ц. с., т. II, стр. 327.

[2] Ст. Шишков, Устово. Пловдив, 1886.

RodopskiStarini.com

Фиг. 7. Българчета-мохамеданчета в празнично облекло от с. Равница, Маданско

на Родопите, и са се образували днешните махали Забилска, Перперийца, Братановска, Устовска, Гиньовска, Трандювска. Според местни легенди българите-християни в Устово на няколко пъти щели да бъдат изклани, но прочутият Салих ага не позволил.

На път от Устово за Мадан срещнахме една живописна група българки-мохамеданки от с. Равница, придружени от малки девойчета, облечени във великолепни празнични носии (фиг. 7).

Соколовци

Долно Дерекьой е също сравнително ново селище, основано преди 150—200 години от преселници. Стари родове са Добриковци, Узуновци, Станчевци, Гьопсалийци; последните са преселени от Карловско.

Момчиловци

Горно Дерекьой е по-старо от Соколовци, но и то е основано от преселници от изчезнали по-стари селища и от по-далечни места. Сега има 550 къщи, разпределени в три махали: Голямцката, Шипкарска и Кънявска.[1]

Чепеларе

Миналото на това село е добре проучено от чепелареца В. Дечев в книгата му „Миналото на Чепеларе" (кн. I, 1928 и кн. II, 1936). Селото е основано през 1705 г. на юрушко землище от българите Вълко-Вельо и Марчо. Вълко-Вельо е бил родом от с. Вълканово

[1] Н. Вранчев, Горно и Долно Дерекьой, Родопска мисъл от 20, X, 1933.

RodopskiStarini.com

(Ахъчелебийско), населението на което в началото на 18 век е било помохамеданчено. Тогава той избягал в с. Широка лъка и оттам е дошъл работник при юруците в Чепеларското землище, гдето после става постоянен жител, и полага основите на Чепеларе. Марчо пък бил от с. Черешево, Девинско. След продажбата на юрушките планини и мери на чепеларци през 1727—28 г. прииждат и се заселват 10 семейства от с. Забърдо. След това идват нови преселници от Райково, Соколовци и другаде. В Чепеларе е имало и българомохамеданска махала.

Хвойна

Стари изчезнали села се намирали наблизо в местността Селището. Жителите на изчезналото село Добристáн, което се споменава в типика на Бачковския манастир, са идвали за года при чешмата до хвойната. Около тази чешма и хвойновите дървета се заселили няколко семейства, основатели на сегашното село Хвойна. Старото селище е изчезнало, когато навярно е бил направен опит да бъде помохамеданчено. В днешното село е имало българи-мохамедани, от които над 50 семейства са се изселили в Мала Азия. От хвойнишци има доста изселници: в София (4 къщи), Пловдив (4—5), Самоков (1), Асеновград (5—6) и др. В Хвойна има много преселници от съседното с. Павелско. Близо 1/3 от населението на Хвойна е преселено от с. Павелско. Има преселници и от с. Малево.[1]

ТОПОНИМИЯ

Наименованията на местностите (топонимията) в посетените от нас селища са предимно български. Така например в землището на гр. Девин се срещат следните наименования на местности: Гребенéц, Забърде, Чурáл, Дамлъ̀ дерé, Сиджак су (горещата вода, вероятно минерален извор), Кастраклии, Пазарлии, Лютó камене, Амáм бунáр, Мáндра алáн, Калýгер, Русéнски връх, Крýша, Елéница, Бърдото, Рáвна, Тýрското калé, Св. Богорóдица, Св. Илѝя, Св. Георги, Стоя́нова присóйка.

В землището на с. Нáстан: Бърдѝна, Мандрá, Ракѝтово, Синицá, Тóпа, Кýстино, Пáрна, Чѝтмáта, Мурсáл'ца, Ря́ка.

В землището на с. Широка лъка: Драгáница, Рáйовите кáмъни, Рýпски кáмен, Пáвле, Шахáнови ливáди, Сýрля дерé, Фýскя, Мáлка рекá, Лýковица, Óслен, Пóпина, Сáрпа.

В землището на с. Чóкманово: Крýша, Арáбовското, х. Асáнското, Джафéрица, Шѝшковица, Сенó полé, Гьолджýка, Узгýр, Мéча ря́ка, Чáгла, Ченгенé хисар, Брахамáгоолу, Кýла, Сърпѝка, Пáпрѐто, Карáахмет.

В землището на с. Хвойна: Óстрия кáмък, връх Калугерица, Персéнка, Пелáф тепé, Гýлина мина (за олово и „пиринч“, останала според преданието от римско време; римски път имало на връх

[1] В. Маринов, Материали от Средните Родопи. Арх. на Етн. инст. с музей, № 195.

RodopskiStarini.com

Калугери́ца, Персе́нка и Е́ркюприя), Се́лище, Добриста́н, Шо́ровски колиби.

За да се добие представа за етническия състав на старото и сегашното родопско население, в миналото и сега, се налага да дадем кратки данни за някои небългарски етнични групи, които както в миналото, така и сега са били временни и незначителни елементи в Средните Родопи сред огромното мнозинство чисто българско, будно и предприемчиво население.

II. ЕТНИЧНИ ЕЛЕМЕНТИ

1. Българи

Компактната маса от населението в посетените от нас селища на Средните Родопи е исконно старо българско население. То е будно и предприемчиво и през турското феодално господство се е борило упорито срещу икономическия и политическия гнет на турските аги и бейове. Благодарение на това в много селища се е запазило непокътнато чисто българско население през цялото робство. Този оцелял български елемент е поддържал народния дух, език, нрави и обичаи, старинни народни родопски песни — въпреки че една част от него е била подложена на насилствено помохамеданчване. Българите-мохамедани са запазили до днес извънредно ценни традиционни форми, които могат да бъдат внедрени в социалистическия бит, като им се даде ново съдържание.

Освен българите в посетените от нас селища почти не е имало чужди етнични елементи; или пък ако е имало, те са били временни обитатели.

2. Юруци

Юруците — или скитащите се турски пастири — са едни от първите заселници-турци на Балканския полуостров и Родопите. Те са дошли от Туркестан, оттам преминали Иран (Персия), застояли се като пастири в околностите на Коня, Кесария, Ван и други градове.

По социално устройство юруците се делят на „оджа́ци" (огнища), а оджаците на родове — „семселета".[1] Ръководители на оджаците са били наследствени бейове, а вождове на родовете — бейове и аги. След поробването на България от турците някои оджаци преминали със семействата си в България и главно в Родопите. В Гюмюрджинско-Енидженското поле и по високите планини в Средните Родопи се настанили юруците от 78-и оджак, а в Драмското, Серското и Солунското поле и по Западните Родопи се настанили юруците от 79-и оджак. В Средните Родопи главни селища на юруците са били Чепеларе и Пашмаклъ (Девин), а пасищата им се простирали от долината на р. Въча и Широколъшката река до Беломорието — по планините Мурха́ница (над с. Брезе), Ахма́ница

[1] В. Дечев, Миналото на Чепеларе, т. I, ц. с., стр. 21.

RodopskiStarini.com

(Урушкото гробе), Пашалийца, Юрýкалан и Бáшмандра. Град Гюмюрджина е бил главното средище на всички юруци. В средищните им селища из Родопите е имало построени малки дървени джамии, мечити и гробища. Техните колиби и мандри били пръснати по планините.

Спомените за подвижните пастири, за юруците, са още пресни сред местното население — българите-мохамедани и християни. Старите юруци са признавали, че са били преселени от Мала Азия в Родопите, за да бъдат пръснати между българското население и да съдействуват за неговото помохамедачване. А турското правителство, за да задържи юруците в Родопите, е отнело земите (планини, гори и пасища) от старите им владетели и ги е предало на юруците.[1]

В устава-типика на Бачковския манастир е писано, че Григорий Пакуриян (11 век) подарява на манастира не само отделни ненаселени имоти (ниви, ливади, пасища, гори, воденици и риболовища), но и селата Яворово, Добралък, Лилково, Забърдо (Чукуркьой) и Добристан с целите им землища. По-късно българският цар Иван Шишман също подарил на манастира земи и приходи, между които и с. Богутево със землището му. След окончателното завземане и умиротворяване на Рупчос (двете речни корита на Въча и Асеновица) султанът отстъпил приходите от държавните земи и данъците от всички други земи на военачалниците, на пълководците, които покорили Родопите — Джадит али-паша и на Ибрахим-паша, но понеже той бил убит — на жена му Айше Султание. Преди смъртта си и двамата отстъпили, т. е. подарили приходите от тия земи на богоугодни заведения и оттогава те станали вакъфски земи или посветени. След прокарването на шариета вакъфското управление отстъпило на юруците вакъфираните царски пасища с тапии при известни условия. В началото на 18 век, след като юруците се заселили в Гюмюрджинското поле, престанали да идват в летните си пасища, продали стадата си от овце на българските смолянски и рупски кехаи, започнали да продават и своите планини, гори и пасища. Този процес е започнал в първата половина на 18 век и продължил до края на 19 век.[2] Потомци на юруците от 78-и оджак са днешните турци в Гюмюрджинско-Енидженското поле, доколкото са останали там и не са се изселили в Турция. Юруци-пастири са идвали до 1912 г. в Девинско. В някои селища юруци са се женили за българки и днес съществуват родове с името Юрукови в Смолян, в с. Чокманово, в гр. Девин и в други селища.

3. Власи

Освен юруците в Родопите са идвали и власи със стадата си. Според местни люде власите са дошли от Грамос планина — Северна Гърция, и оттам са известни под името „грамосчáни“. Власите

[1] Преди завладяването на Родопите от турците най-големи владетели на земи по долината на р. Въча и р. Асеновица са били царят, царският заместник Григорий Пакуриян от Грузия и Бачковският манастир.

[2] В. Дечев, ц. с., стр. 25

RodopskiStarini.com

са говорели на влашки език, румънски диалект, и по начин на живот приличали на юруците и на каракачаните. Лятно време са прекарвали със стадата и семействата си по високите планински пасища, като си построявали, подобно на юруците, временни дъсчени колиби, а зимно време са слизали в полетата на Солунско и Ениджевардарско. В Девинско са идвали власи с големи стада овце. Родовете Янакевци и Андоновци в с. Смилян са били власи. В с. Чокманово имало една баба Андонка — също влахкиня. Смята се, че родът на Костадин Серезлията е от влашки произход. Въпреки че през 1934 г. по-голямата част от власите се изселиха в Румъния и напуснаха България, на някои места обаче са останали острови от влашко население, като например в гр. Станке Димитров, в с. Антон, Пирдопско, и другаде.

4. Каракачани

Каракачаните също така са пасли своите стада в Родопите, главно в Девинско, в местностите Елкилй бей бунар, Тумрушка, Перелик, Мурсалица. И те зимували покрай Бяло море, в Ксантийско, Гюмюрджинско, Кавалско, Драмско, Правище и Орфански залив. Каракачаните са известни между местното население и под името „яналии", понеже са придошли от околностите на гр. Янина в с. з. Гърция. За разлика от власите, които говорят влашки език, каракачаните говорят гръцки диалект; те не се женят с власите и странят от тях. Дядо Димитър Келбечев (82-годишен) и Ангел Савов Вълев (75-годишен) от с. Чокманово твърдят, че в Устово и в Долно Райково имало „яналии". Те са отворили дюкяни, вземали от Смолян чорбаджийски дъщери за жени и се пръснали из селото; говорели гръцки, но постепенно се асимилирали между местното население.

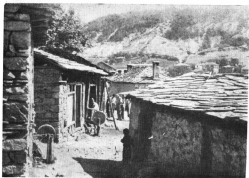
5. Гагаузи

Гагаузи, както е известно, има в Зъхненско, Зиляховско — между Серес и Драма, в селата Карлъково и Русилово. Те са християни, а говорят турски, но нравите, обичаите, песните им са както българските. Такива български гагаузи установихме, че е имало преселени и в с. Чокманово. Техните родове трябва да се издирят във връзка с въпроса за произхода изобщо на гагаузите в България.

6. Гърци

Гърци в Родопите никога не е имало, няма и сега. Имало е обаче българи-гъркомани, които под влияние на гръцката пропаганда, на гръцките училища, църкви, митрополити и свещеници са били привърженици на гърцизма. Но изобщо гърцизмът е прониквал много мъчно сред родопското население. В Устово и Райково се породили остри борби между българи и българи-гъркомани. В с.

Rodopskistarini.com

Фиг. 8. Уличка от ковашката циганска махала на гр. Мадан

Чокманово дошла една учителка-гъркиня, но била прогонена. Благодарение на гръцката пропаганда и на търговските интереси на людете от старото поколение много от тях са знаели да говорят гръцки език. В с. Чокманово и в други селища не е имало човек да не знае да говори гръцки и турски език, но въпреки това тези българи са били добри патриоти.

7. Цигани

Цигани е имало, има и сега в родопските селища. Едни от тях са християни, а други мохамедани. Те се занимават главно с ковачество и между тях има много добри майстори-ковачи. Между местното население са известни под името „агу́пти“[1], т. е. „египтяни“. В с. Мадан бе запазена цяла циганска махала с малки ковашки работилници (фиг. 8). Както се научаваме, тази махала вече не съществува, понеже на мястото ѝ са застроени нови постройки. Отделни дъсчени и от плетеници стени (фиг. 9) ковачници имат и циганите в Девин. Битът на циганите—християни и мохамедани, трябва да бъде предмет на бъдещи етнографски изучавания, още повече че техният занаят предстои да изчезне в най-скоро време.

[1] Тасо Примо (Ан. Примовски). Един час при агюптите в Мадан. Род. мисъл от 30. I. 1936.

RodopskiStarini.com

Фиг. 9. Циганин майстор-ковач и работилница с плетени стени от пръти и дъсчен покрив в гр. Девин

8. Турци

Население, което да говори турски език и да изповядва мохамеданската вяра, т. е. истински турци, днес в посетените от нас селища никъде няма; турци има в Източните Родопи, а турска махала има в с. Кричим, но то е извън Родопите, в тяхното северно подножие.

* * *

От краткия преглед, който направихме дотук, се вижда, че компактната маса от населението на посетените от нас селища в областта Рупчос — която обхваща долините на реките Въча и Асеновица (Чепеларската река), и областта Ахъ Челеби — по горното течение на р. Арда, е предимно старо българско население. То е безспорно потомство на старите славянски племена—смоляне.[1,2] Името рупци е от по-ново време. Почти всички от досегашните селища, които посетихме, може би с изключение само на Смилян, са обаче сравнително нови селища, основани в края на 17 и в началото на 18 век в близост или на мястото на по-старите селища на смоляните и рупците. Старите селища са изчезнали, защото са били изгаряни, разрушени или напуснати от своите жители. Следи от такива изчезнали селища, наричани Селището, се намират при с. Могилица,

[1] Д. Дечев, Где са живели смоляните. Сб. Златарски, София, 1925, стр. 45—54.
[2] Ст. Шишков, Народностният лик на Родопската област в миналото и днес. Български турист, XXV 1933, стр. 72—75

RodopskiStarini.com

Рудозем, Арда, Девин, Райково, Устово, Хвойна и другаде. Името на изчезналото село Добростан се споменава през 1083—1084 г. в типика на Бачковския манастир. Там се споменават и имената на други селища като Лилково и Забордо. Явно е, че преди заробването на Родопите от турските аги и бейове в областите Рупчос и Ахъ Челеби е имало голям брой български славянски смолянско-рупски селища. Църквите и манастирите в тия селища и около тях са били опожарени и разрушени. Развалини от църкви и манастири се намират на много места в землищата на посетените от нас селища и са важно указание за славяно-българското минало на населението.

Голямо раздвижване на населението тук е станало особено по време на опитите на масовото му помохамеданчване през втората половина на 17 и началото на 18 век. Ония българи, които не искали да се помохамеданчат и да бъдат изклани, напущали родните си селища и като бегълци са се пръснали по разните краища на Родопите и вън от тях. От такива бегълци-българи са били основани, както видяхме, важните и будни родопски центрове Широка лъка, Райково, Устово, Чокманово, Чепеларе и други. Отбелязахме вече, че гр. Девин се е образувал от жителите на изчезналото село в местността Селището, а друга част е основала с. Настан. Близо до юрушки пасища и колиби са възникнали селата Чокманово, Чепеларе, Стойките.

Нека да отбележим и обстоятелството, че въпреки асимилационните опити на турските аги и бейове, въпреки разтурването и унищожаването на старите селища българското родопско население е устояло и не се е потурчило, а това, което се е помохамеданчило, е запазило своя чист български език.

Интересно е да се отбележи, че след Освобождението започват да се заселват в някои от посетените от нас селища, като напр. Девин, с. Михалково, преселници от с. Ситово, Пловдивско, и от с. Сбор, Пазарджишко, бежанци-македонци от Кукушко и други. В с. Чокманово, както видяхме, има преселници от Солунско, Драмско, с. Енина и Скрижево.

Преди 9 септември 1944 г. населението от Родопите бягаше от своя край поради липса на препитание. След 9 септември, при новото, социалистическо строителство, населението започна наново да прииждa от различните краища на България към Родопите. Тези преселнически движения в Родопите могат да бъдат предмет на бъдещи проучвания.

От нашия бегъл преглед се вижда също така, че освен циганите другите етнични елементи са били временни жители в Родопите.

III. АСИМИЛАЦИОННИ ОПИТИ ПРЕЗ ТУРСКОТО РОБСТВО

Проблемът с турските асимилационни опити и по-специално проблемът за помохамеданчването на голяма част от старото българско население в Родопите е недостатъчно проучен, ако и да има отделни публикации по него.

Заробването на Родопския масив и неговото население от турците е започнало след кръвопролитната битка при с. Чирмен (1371 г.) и е завършило в 1373 година. За Родопите са били отпра-

RodopskiStarini.com

вени два турски военни отреда, предвождани от Джадит Али-паша и Ибрахим-паша — зет на султан Мурад I. Българите из различните крепости — Зареница, Ропката, Заград, Градище, Навурското кале и други са се защищавали отчаяно. В битката при с. Гьоврен, според В. Дечев, е паднал убит Ибрахим-паша; според думите на покойния проф. Крум Дрончилов, тази битка може да се нарече „Косово поле" на Родопите.

Според В. Дечев[1] помохамеданчването на родопските смоляни и рупци е ставало, както и в други части на страната: 1. През разните мирни и размирни времена — от турските управници и ходжи, които насърчавали и подпомагали помохамеданчването, като на никого от насилствено потурчените българи не се е позволило да се повърне, т. е. отново да изповядва християнската вяра. 2. На християните, които се спасявали от клане и помохамеданчване, не се позволява да живеят по-нататък в помохамеданченото селище или в неговото землище, т. е. заедно с помохамеданчените роднини и съселяни. Те били принуждавани да се преселят в други селища или да се настаняват в други населени места, колкото се може подалече от първите си заселища. 3. Жителите на много християнски заселища са се помохамеданчили не от преките насилия на турските управници и ходжи, а само от натиска и заплахата на съседите си мохамедани — чисти турци или помохамеданчени смолено-рупци. Чрез натиск от съседите са били помохамеданчени жителите на селата Долашър, Узундере, Вълчево, Богутево, Вълканово, Акбунар и други. 4. Много българчета са били вземани за еничари. 5. Турската асимилационна политика е била провеждана в Родопите и чрез духовните училища — медресета. Такива училища е имало и по-късно в доста селища като Дьовлен, Тоз борун (Могилица) и другаде. Децата, които постъпвали в това училище, се освобождавали от „еничарски данък", т. е. не били пращани в Мала Азия, гдето да служат войници 20—25 години, през което време някои са умирали там и никога не се връщали. Постъпилите деца в медресетата ставали фанатици мохамедани. Там ги научавали да четат и да учат наизуст текстове от корана. Медресето в с. Могилица е съществувало до 1910—11 година.

Архивните турски документи от Агушеви, а вероятно и от медресето, богатата турска библиотека при местната турска джамия са били прибрани неотдавна в читалището на гр. Смолян и запазени за бъдещи проучвания от специалисти-турколози. След разчитането на тези документи ще се осветлят много въпроси във връзка с помохамеданчването на родопското население.

„От всички опити на помохамеданчване в разните времена найусилено и в най-големи размери е било проведено през втората половина на 17 век". През този период е било вършено помохамеданчването, пише Дечев[2], на почти всички рупци в долините на р. Въча и Асеновица, на българите-смоляни в Ахъчелебийско и Даръдеренско.

След завладяването на Родопите от турците държавните данъци в Смолянско-Ахъчелебийската област, която достигала до

[1] В. Дечев, Миналото на Чепеларе, ц. с., т. I, стр. 54, 55.
[2] В. Дечев, ц. с., стр. 55.

RodopskiStarini.com

гр. Ксанти, били посветени — вакъфирани на двата свещени града Мека и Медина.[1] Първият турски-мохамедански воевода, настойник на вакъфа, се е наричал Ахъ Челеби, който по занятие бил лекар-джерах (хирург). От неговото име и презиме е останало и името на околията Ахъчелебийска. До 1700 г. тази околия е била управлявана от негови потомци. Но по време на помохамеданчванията и след това в тази област се появили крамоли и раздори за воеводския чин и за управителното седалище на околията. Борбата се водела между двата рода Ахъчелебийци от Смолян (Пашмаклъ) и хаджи Мустафовци (хаджи Сюлейманковци и хаджи Ибрахимовци) от с. Вълчево (Съоджук). Хаджи Мустафовци били от юрушки произход и били женени за българки-мохамеданки от с. Вълчево. Те били много богати и притежавали обширни земи със стада от хиляди овце. Синовете им построили величествен мост на р. Арда и това издигнало тяхното име сред местното население. Борбата между двата рода продължила 50 години. Най-после населението се събрало със свои представители в с. Палас (Рудозем) и избрало Мехмед Кьорходжа за воевода и главен имам-мюфтия на Ахъчелебийската област. Тоя избор е бил потвърден и от Цариград през 1750 г. Кьорходжа управлявал областта от 1751 г. до 1779 г., през който близо 30-годишен период са били извършени най-големите помохамеданчвания.

Син му Сюлейман е управлявал 19 години, а след неговата смърт бил провъзгласен неговият син Салих-ага (1798 г.) за управител на Ахъчелебийската област, който е управлявал в Смолянско 40 години[2], като си е построил там и великолепен феодален замък-конак, който за жалост неотколе е бил изгорен и на негово място е построена казарма (преди 9 септември 1944 г.) Салих-ага, който бил много популярен сред местното население и за когото се пеят много народни песни, имал трима сина: Мустафа Аджи-ага, Лиман Шишман и Брахом-бей. Аджи-ага е искал да убие брата си, но намеренията му били разкрити и той бил разстрелян лично от Салих-ага, който пък поради непокорство към турските султани е бил привлечен чрез измама в гр. Гюмюрджина и там обесен в 1828 г. Салих-ага е бил в роднински връзки с Агуш от с. Могилица, но въпреки това те не били в добри отношения, защото, когато Агуш се върнал от поход в Халкидическия полуостров, довел робини християнки и се оженил за една от тях, но жената на Салих-ага успяла да изведе останалите, да ги освободи и да ги изжени в Пашмаклъ (Смолян). След погубването на Салих-ага надзорник на цялата област станал Агуш от Могилица, но след 3—4 години Емин-бей вземал властта. След няколко години дошъл за управител един турчин от Цариград. Така от 1856 г. до 1913 г. Смолянска околия се е управлявала от неродопски жители, турци-каймакамини.

През този феодален период и денационализаторска политика на турските султани, аги и бейове, са станали, както видяхме, и големи раздвижвания, преселвания, бягания на населението в най-различни посоки по Родопите и извън тях. В резултат

[1] В. Дечев, ц. с., стр. 55; [3] пак там, стр. 29, 69.
[2] В. Дечев, ц. с., стр. 79; пак там, стр. 86.

RodopskiStarini.com

пък на тези масови движения на населението едни от селищата са били изгаряни, други разтурвани, разваляни и премествани на друго място. Ние намерихме люде от един и същ род като рода Гоздьовци — едни от тях помохамеданчени, а други непомохамеданчени, да живеят на различни места: Арда, Чокманово, Пещера и т. н.

Турските високопланински пастири-юруците, които са били заселени между местното население, не са били много и поради това че са водели чергарски живот, като през годината са прекарвали само по шест месеца горе из планината, не са оказали никакво влияние за промяната и на говора на българите-мохамедани, напротив, както видяхме, има юруци, претопени между българите.

Изобщо най-различните опити и методи на турските султани, паши, аги и бейове в продължение на няколко века за потурчване на българите в Родопите не са успели благодарение на упоритата национална съпротива на родопското население.[1] Моето впечатление е, че за изясняване на този проблем има тепърва да се събират нови материали.

IV. НАРОДНО СТОПАНСТВО

1. Животновъдство

Планинското родопско население, проникнало в гъстите девствени гори на Родопския лабиринт, се занимава предимно с животновъдство — главно с овцевъдство. Горите са били опожарявани, за да се отворят места за пасища и малки площи за засяване на земеделски култури — ръж и ечемик, по-малко пшеница. През турското робство подвижното овцевъдство е било масово практикувано от българското население, като през зимата стадата са слизали в низините край Беломорието, където са използвали зимните пасища, а лятно време — летните пасища по Родопите. След като юруците са се оттеглили и заселили в Гюмюрджинско, като са отстъпили овцете си и са продали пасищата—техни владения из планините, на българските „тьожки кехаи", овцевъдството достига най-голямо развитие (фиг. 10). Броят на овцете и козите в селата Широка лъка, Чокманово, Райково, Устово, Смолян, Соколовци, Момчиловци, Чепеларе, достига до десетки хиляди. Създава се цяло съсловие от овчари и кехаи, които са били най-уважаваните и почитаните люде сред местното население. Тук даваме една буталка за мляко от с. Стойките, Девинско (фиг. 11), както и овчарско огнище на открито (фиг. 12).

Ако и да имаме една обща студия, посветена на овчарството в Родопите от В. Дечев[2], в това отношение има да се запълват големи празноти, за да се проучат например отделните овчарски родове във всяко селище и се съберат данни за организацията на овчарските задруги, отношенията между кехаи и овчари,

[1] Срв. Ст. Шишков, Българо-мохамеданите (помаци), София, 1936; Помаците в Тракия, Македония и Мизия, ч. I, Пловдив, 1914; Българо-мохамеданите в Родопската област. Бълг. турист, XXVII, 1935, стр. 35—39.

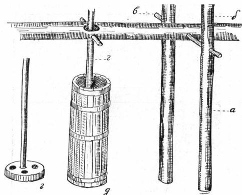
[2] В. Дечев, Среднородопско овчарство. Сб. НУ, XIX (I), материали, 1—92 стр., София, 1903.

RodopskiStarini.com

Фиг. 10. Гаврил Митев Гьопсалиев, 93-годишен, един от старите български кехаи, с. Соколовци, Смолянско

RodopskiStarini.com

Фиг. 11. Буталка за биене на мляко и получаване на масло, с. Стойките, Девинско
а) дирек, б) токмак, в) манилка, в) чурилка, г) буталка, д) каца

Фиг. 12. Овчарско огнище с катрач, с. Стойките, Смолянско

RodopskiStarini.com

Фиг. 13. Пренос на сено с муле, с. Широка лъка, Девинско

производството на разните видове млечни продукти, пласирането на стоката. Интересно е също така да се проучи какво е било старото облекло на родопските овчари с оглед на твърдението, че те са носили бяло облекло, подобно на шопското в Софийско, както да се проучи и по-новото овчарско облекло, което се е различавало от облеклото на абаджиите, дюлгерите, търговците и другото население.

До неотдавна, дори до 9 септември 1944 г., главното превозно и товарно животно в Родопите си оставали дребният издръжлив планински кон и мулето (фиг. 13). Всичко се е пренасяло на коне и мулета (фиг. 14 и 14 а). Използувани са били по-нарядко и камили. На мулета и магарета се пренасяли пътници и разни стоки: вълна, кожи, чували със зърнени храни, брашно, аби, сено и дърва. Коне и мулета се развъждали и откарвали в Беломорието за продан на пазарите по Беломорието (фиг. 14 а, б). Много коне и мулета са закупували „яналиите-каракачани и власите-грамосчани" от Гърция. Българските търговци също така са закупували коне и мулета за пренасяне на своите стоки или са вземали за целта кираджии. Кираджийството или кервантството трябва да бъде предмет на специално изследване в Родопите.

RodopskiStarini.com

Фиг. 14 а. Подковаване на родопско конче, с. Широка лъка, Девинско

Фиг. 14 б. Подковачески инструменти: сантрач, клещи и курак (чук)

RodopskiStarini.com

Фиг. 15. Преса за восък, с. Соколовци, Смолянско

Във връзка с отглеждането на овцете и конете през зимата стои и сенарството. Накосеното и изсушено сено се пренася и складирва в плевници.

Пчеларството е било добре развито в Родопите, но и в това отношение е необходимо специално проучване. Ние намерихме в с. Арда голяма дървена преса за изстискване на меда от пчелни пити и за получаване на восък. Тя се състоеше от дебели, забити в земята колове (3—4 м високи) с надупчено дървено корито и дървена преса отгоре, която се набива с помощта на големи дървени клинове. В с. Соколовци, Смолянско, намерихме по-малка дървена преса за восък във форма на дървено магаре (фиг. 15).

Бубарството в Средните Родопи почти не е било познато, но е било развито в Източните и Южните Родопи, но и в това отношение е необходимо едно изследване.

Риболовството се е практикувало много отдавна по вътрешните реки на Родопите, особено по буйните и бистри води на реките Въча и Асеновица. Вкусната риба пъстърва се е ловяла с въдици, рибарски мрежи, с тризъбец, плетени слепи кошове, винтери, които несъмнено представляват интерес за изследвача-етнограф. Още поинтересни за проучване се оказват риболовните задруги от родопчани, които са образували „тайфи“ от по 15—20 души, отивали са в Беломорието, настанявали се във временни колиби и се отдавали на риболов. Такава голяма задруга е имало в с. Момчиловци начело с

Иван Карабетев. Тя е ловяла риба от Бяло море при Порто Лагос. Продажбата на рибата ставала в малки дюкянчета на близките градове. Рибарите са имали в Порто Лагос далян за ловене на риба. Имало и гръцки търговци, които са откупували даляна.

По Бяло море е имало много рибари-родопчани. Те отивали есенно време и пролетта, по Костадиновден, пак се връщали, понеже там лятото ставало много горещо и българите мъчно го понасяли. Рибата се е ловяла през зимния период. За риболова са използували лодки-плака́ни. Колибите, в които са живели рибарите, са били покрити с трева. Изобщо въпросът за рибарските задруги заслужава по-обстойно проучване.

Ловът е бил практикуван от местното население също така много отдавна. Гъстите широколистни и особено иглолистни родопски гори са били пълни с дивеч — сърни, елени, диви свини, зайци, които също са били използувани за храна от населението. Едно изследване върху лова и уредите за лов в миналото и днес в Родопите би било много интересно от научно и от практично гледище.

2. Земеделие

С проникването на славяните в Родопите са били разширени и земеделските площи за сметка на горите, които са били изсичани или изгаряни, за да се отворят места за селища и ниви. Нивите са били на доста голяма надморска височина и са били засявани с ръж, ечемик и лимец. И сега има ниви над 1,500 метра. Нивите в Родопите поради чакълестите си почви трябва да се торят всяка година, в противен случай те не дават плод (фиг. 16). Като добри земеделци, славяните (смоляни и рупци) са използували тор от овцете и добитъка за наторяване на нивите.

ОРЪДИЯ НА ТРУДА — РАЛОТО

Каменистите планински терени се разоравали с рало, което в своето развитие е претърпяло технически видоизменения и подобрения. В това отношение може би ще се направят някои открития, ако се проучат стенописите по най-старите църкви в Родопите. В църквата „Успение св. Богородица" в с. Чепеларе има живопис върху иконостаса, гдето Адам е изобразен как оре земята с дървено рало (фиг. 17). Рисунката на тая сцена е от местен иконописец Георги Ксаф, вероятно родом от с. Павелско, Асеновградско, който изографисал тази част на иконостаса преди около 90 години. Ралото е нарисувано с право вуище, ралица с дръжка и плазица от цяло дърво и две симетрично разположени на плазицата дървени дръвчета-уши. В задната си част плазицата, под дръжката, е издадена за натискане на ралото с крак при оран, една характерна част, която не винаги я има при ралата. На рисунката иконописецът погрешно е представил вуището да излиза от предната част на плазицата, а не от долната част на дръжката на ралицата. Поради тази грешка художникът е изпуснал да представи и напречното заякчително дръвче между вуището и плазицата или попа. Въпреки този явен пропуск

Фиг. 16. Плетени кошове с дъсчени дъна за пренос на тор, с. Могилица, Смолянско

Фиг. 17. „Адам оре земята" — стенопис от църквата „Успение св. Богородица" в с. Чепеларе, Асеновградско

RodopskiStarini.com

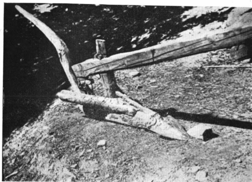
Фиг. 18. Рало от гр. Девин

ралицата е нарисувана много добре. Трябва да се съжалява, че живописецът не е представил никак железния палешник, както и дръжката му, което би ни улеснило в определяне типа на палешника.

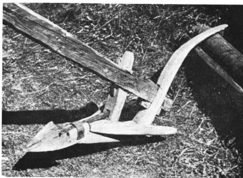
От събраните материали при нашето пътуване по долината на р. Въча, р. Горна Арда и р. Асеновица (Чепеларска) се вижда, че има родопски тип рало, което по тип и конструкция е същото отпреди близо 100 години.

Аз се спирам малко по-подробно върху ралата в Родопите, защото досега няма нищо писано по този важен въпрос, който е част от историята на оръдията на труда. Тук представям скици и снимки на рала, които направих в гр. Девин (фиг. 18), с. Широка лъка (фиг. 19), с. Михалково, Девинско, с. Стойките, Девинско (фиг. 20, 21), с. Могилица, Смолянско (фиг. 22), с. Арда, Смолянско (фиг. 23, а. с лемеж, б. с палешник), с. Серафимово (фиг. 24), с. Бачково, Асеновградско (фиг. 25), Кукленския и Араповския манастир, (фиг. 26). Всички рала от споменатите селища с изключение на с. Бачково и селата от Тракийската равнина — Арапово и Куклен, т. е. всички рала от Родопите, са от един и същи тип, различни от ралата в Тракийската (Марицина) низина.

Родопското рало има право вуище, издялано от доста дебело дърво (10 на 10 см, дължина 3·5 м), на предния си край има по няколко дупки, пробити със сверед, за поставяне на дървена или желязна клечка и за закачване на хомота. Вуищата на ралата от

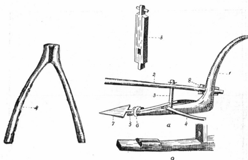

Фиг. 19. Рало от с. Широка лъка, Девинско

Фиг. 20. Рало с поставени уши и палешник, с. Стойките, Девинско

RodopskiStarini.com

Фиг. 21. Части на рало от с. Стойките, Девинско
1. кама́рица, 2. вуйще, 3. поп, 4. уши, 5. език, 6. гривна, 7. палешник, 8. кама, 9. плазица

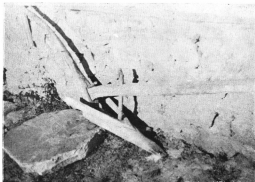

Фиг. 22. Рало с лемеж от с. Могилица, Смолянско

RodopskiStarini.com

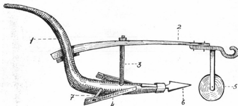
Фиг. 23. Рала от с. Арда, Смолянско
а) с лемеж, б) с палешник

RodopskiStanni.com

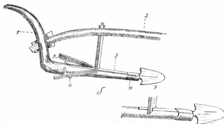
Фиг. 24. Рало от с. Серафимово, Смолянско

равнината са от изкривено дърво в тази си част, гдето се скачват в длаб с дръжката на ралицата. Такова вуище имат и ралата в селища като с. Кричим и с. Бачкозо, които са в периферията на Родопите и в близост с равнината, отгдето е проникнал този тип рало. Ралиците на ралата от равнината при с. Арапово и с. Куклен, Асеновградско, са също от цяло дърво, издялани от стъбло с клон.

Фиг. 25. Рало от с. Бачково, Асеновградско
1. оралица, 2. ок, 3. калъч, 4. уши, 5. колело, 6. палешник, 7. клечка

Доста високо (около 15 см) над ъгъла на дръжката с плазицата има продълговат длаб на дръжката, в който се пъха вуището и затяга с дървени клинове. На средата на плазицата пък има длаб

Фиг. 26. Рало от Араповския манастир
1. камáрица, 2. ок, 3. калъч, 4. уши, 5. чувйя, 6. гривна, 7. пáлешник

за забиване на заякчителното напречно дръвче между вуището и плазицата — п о п (прътец). На предния край плазицата е изтънена и заострена като език за поставяне на палешника; при някои рала като ралото от с. Стойките, Девинско, предният край на плазицата

RodopskiStarini.com

Фиг. 27. Рала от Араповския манастир, Асеновградско

е не само заострен — „зъб", но и издълбан, та се образува улейче, през което преминава дългата дръжка на палешника; тя горе е затегната с желязна гривна.

Попът (прътец) при родопското рало е направен от четвъртито издялано дърво (6 на 8 см, дължина 40 см) с изрезки, които се забиват в длабовете на плазицата и вуището, като долният край при плазицата има забита дървена клечка, а горе, над вуището, също има забита клечка, а в длаба е забит дървен клин. Между плазицата и вуището е пробит продълговат длаб за провиране на дръжката на палешника. При ралата от с. Бачково, Златовръх (Арапово) и Куклен прътецът е от заоблен прът или заоблено желязо, но с винт отгоре (фиг. 27). Рало с такъв поп (прътец) в Родопите намерихме само при с. Серафимово, Смолянско.

Друга характерна част от ралото са ушите. Типично за родопското рало е, че ушите са направени от клонесто дърво, отпред отрязано право (при ралото от с. Арда, Стойките и др.) или заострено (с. Серафимово), при което острата част е втикната във вдълбана част отгоре на плазицата (фиг. 24). Ушите се поставят отгоре на плазицата и пред прътеца (попа), като се заковават с дървена клечка или гвоздей (ралото от с. Могилица, фиг. 22), но има уши от клонесто дърво-четал, които в ъгъла си са издълбани и се втикват в заострената отпред част на прътеца или попа (ралото от с. Могилица, фиг. 22). Има уши от клонесто дърво-четал, които отгоре на съединителната си част са с жлеб за поставяне на дългата

RodopskiStarini.com

желязна дръжка на палешника с оглед на по-здраво и яко затягане на целия палешник, за да е по-стабилен при оран (при ралото от с. Стойките).

Формата на широката част на палешниците в Родопите е триъгълна, заостренa, а дръжките имат правоъгълна форма (2 на 2 см, дължина 40 см). Някои от дръжките са толкова дълги, че опират до долната част на дръжката на ралицата, и там се затягат с железен обръч (фиг. 18). Ралата от Марицината низина и селата Бачково, Асеновградско, и Араповски манастир (фиг. 25, 26) имат палешници със същата триъгълна форма, с по-къси или по-дълги дръжки, които минават през или под пртеца и вървят по жлеб върху плазицата. Буди интерес обстоятелството, че в последно време в Родопите са проникнали от преселници или под влияние на населението от Кърджалийско така наречените лемежи или ралници с къси и извити надолу към земята уши, тук обаче известни под името „палешници". Характерното е, че тези „палешници", проникнали според твърдението на местни люде от десетина години насам чак в с. Могилица (фиг. 22) и с. Арда (фиг. 23), но нямат лопатообразна форма, а са запазили формата на палешниците, т. е. имат заострена триъгълна форма.

В Родопите, дори в с. Соколовци, Девинско, са проникнали от равнината и рала, теглени от един кон (фиг. 25). Тези рала имат късо вуище (до 1 м дължина), от което се спуща отвесно дръвче със закрепено малко колело, отрязано от дърво. Заедно с проникването на този тип рало от равнината е проникнала и турската терминология на някои части на ралото, като вместо вуище се казва „ок", вместо пртец — „кълъч", клечка — „чуви". Ушите при тези рала както при ралата от Тракийската равнина не са от клонесто дърво-четал, а са от две отделни дръвчета, симетрично заковани от двете страни на плазицата, подпрени чрез две отделни клечки — „чувии", забити косо на плазицата, или само от една по-дълга клечка, която преминава през плазицата. Първия случай имаме при ралата от Араповския и Кукленския манастир, а втория — при ралото от с. Бачково, Асеновградско.

В Пловдивския археологически музей видяхме железни лемежи от нашето средновековие, намерени при разкопки. Предполага се, че са от 14 век. За отбелязване е, че и двата лемежа (палешника) имат не много дълги дръжки и на края извити, с шип за забиване в плазицата; значи те не са минавали през пртеца.

Такъв лемеж (палешник) има ралото от с. Бачково (фиг. 25). Подобен екземпляр е намерен при постройките на нови сгради в центъра на София и е прибран в Археологическия музей. Другият лемеж от Пловдивския музей е пак с не много дълга дръжка и шип на края, но разширената му част има лопатообразна форма. Представлява особен интерес третият екземпляр от Пловдивския музей, който вместо тънка дръжка има къси и широки уши, извити надолу към земята, за пъхане на лемежа в заострената предна част — зъб на плазицата. Такива са, както видяхме, и лемежите на ралата от с. Могилица и на едното рало от с. Арда, които са въведени в употреба отскоро в тези селища. Те започнали да се употребяват, защото били по-леки от палешниците с дълги дръжки.

RodopskiStarini.com

Фиг. 28. Плуг — трупка от с. Соколовци, Смолянско

От намерените палешници при разкопки около Асеновата крепост се вижда, че през 14 век в Пловдивско са се употребявали едновременно двата вида палешници — с по-къси дръжки с шип на края (или по-дълги дръжки) и с къси и широки уши (лемеж). Може да се допусне, че едно и също население е използувало двата вида палешници, но палешниците с дълги дръжки са били по-удобни за планински терени, като Родопите, а лемежите с къси и широки уши — за равнинни терени, където земята се оре сравнително по-лесно. Видяхме обаче, че в Родопите напоследък са проникнали и лемежите.

Ралото изобщо в Родопите започва да се замества с железния плуг — тру́пката (фиг. 28), а след 9 септември 1944 г. — и с трактора.

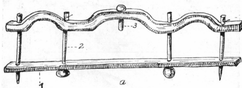
При оран ралото се закача на хомот (фиг. 29 а, б, в). Хомотът се закача на аръж. Хомотът за кола е по-къс (фиг. 29а).

Другите земеделски оръдия са почти еднакви с тия от равнината, затова на тях тук няма да се спираме.

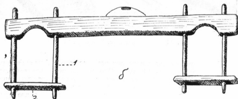
Зърнените храни в Родопите поради планинския климат през лятото зреят по-късно и жътвата там закъснява до август месец. Жътвата се извършва ръчно със с ъ р п — „сорп". Сърповете се правели предимно от цигани-ковачи. След жътва ръкойките се събират и връзват на снопи — „сноп", а снопите се събират и подреждат не на кръст, както почти в цялата страна, а ги правят на „ко-

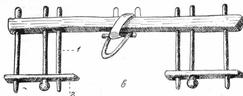
Rodopskotanni.com

шу́л'ки" („кошу́л'ка") (фиг. 30). Подредбата на снопите след жътва на кошулки, а не на кръстци е красиво и прави силно впечатление на всеки посетител на Родопите; то е типично, характерно за Родо-

Хомот за оран, с. Стойките, Девинско
а. 1. дамаския, 2. жегла, 3. теглич

Хомоти: б) за оран, в) за колата Араповски манастир
б. 1. жйгла, 2. дамаскъ
в. 1. жегла, 2 дамаския

пите. Снопите се подреждат на кошулки както от българите-мохамедани, така и от българите-християни. Някои са склонни да твър-

Rodopskistarini.com

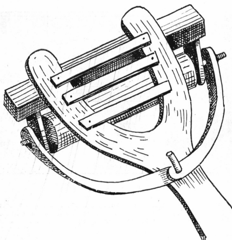

Фиг. 30. Снопи — кошулки в Родопите

дят, че това подреждане на снопите на кошулки е било въведено от българите-мохамедани след приемане на мохамеданството, за да избягнат подреждането им във форма на кръст. При разпита обаче на българи-християни от с. Момчиловци се вижда, че това се е практикувало от техните деди и прадеди. Кошулките ги правели, защото по този начин зърното по-добре се запазвало от ронене, мокрене, а и от гризачите-мишки и други животни. Подреждането на снопите във форма на кошулки става по следния начин: най-първо снопите тук се връзват с изтръгнати стъбла от ръж на две места — долу и горе, а не само по средата, както се прави в други части на страната. Така стегнат добре, снопът е по-устойчив при носене на кон или муле. Вземат се най-първо три снопа и се подпират във форма на пирамида — „магáре“, като горе класовете се извиват навътре. Отгоре върху така наредените снопи се слага **шапка** от два снопа с класове, спуснати надолу към земята. По този начин могат да се наредят и повече снопи — 10, 12 и т. н.

Харманите се правят обикновено по самите ниви или пък снопите се пренасят до селото с коне и мулета. На самара на коня или на мулето могат да се завържат от 6 до 8 и повече снопа. Харманите са малки. Вършитбата става предимно с коне и мулета, които обикалят хармана и тъпчат с краката си стъблата на ръжта, ечемика или пшеницата, като един човек ги държи с въже, застанал по средата на хармана. Когато се иска да се получи едра ръжаница за покриване на плевни и други стопански сгради, зърното се очуква, като снопът се удря в пън, а може снопът да се удря с дърво

RodopskiStarini.com

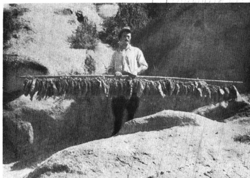
Фиг. 31. Валяк от Араповския манастир

Някъде (с. Момчиловци) правят специален тезгях от дърво и върху него снопът се блъска с ръце. Получената едра слама се връзва на „свѝткове", товари се на мулета и се складирва в плевника. Зърното се поставя в чували. Вършитба с валяци — „колендра" е ставала и сега става в равнината. В Араповския манастир наблюдавахме вършитба с „вальок", теглен от добитък (фиг. 31).

Наред със земеделските култури — ечемик, пшеница, в Родопите проникват царевицата, картофите, слънчогледът и тютюнът. Днес сеенето и обработката на тютюн са много разпространени (фиг. 32).

Окосяването на **ливадите** ставало и сега става с косá, която по нищо не се различава от косите в останалите части на страната. Косенето на ливадите става на родове — „зáкоса" и на „óхлюв" (спиралововидно), което наблюдавахме в местността Рóжен. След като изсъхне, сеното се прибира с гребло — „стръгло́" на куп — „кóпа" около забит в земята кол. Сеното се товари на кон или муле по

RodopskiStarini.com

Фиг. 32. Сушене на тютюн в гр. Девин

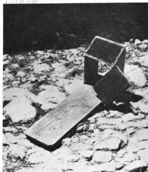
особен начин. То се прави на свитъци, които се стягат с ръжени въжета — „вȯже". Свитъците се стягат на двата края и придобиват цилиндрична форма и така ги връзват на самара по три, отвесно един до друг от едната и от другата страна, т. е. по шест свитъка, а някои слагат и повече в зависимост от силата и едрината на кончето и мулето.

3. Домашни занаяти и промишленост

Обработка на вълната

Отглеждането на големи стада овце е наложило и обработка на големи количества вълна, която се е получавала след стрижбата на овцете. Масовото закупуване на вълна е било в ръцете на търговци, събирачи и откупвачи на вълна, обаче самата обработка на вълната: пране, предене на хурки, тъкане на станове и боядисване — се е извършвало предимно от жените по селата и градовете, гдето е била раздавана за целта от търговците на аби — „хабаджии". Влачене̇то на вълната е ставало на домашен дарак (фиг. 33).

Родопските хурки са били правени от дрянова пръчка, на върха с три клончета за прикрепване на вълната. Срещат се обаче и хурки от дялано дърво, заострено на върха или завършващо с кръстче. Има хурки с две дупки, през които е прокарана тънка кора, която се навива в едно или две кръгчета. Други хурки са направени от пръчки, но под върха с разширение във форма на двойна пирамида

Фиг. 33. Дарак от с. Арда, Смолянско

— от кората на самото дръвче. Често в така образуваното кухо пространство (кутийка) се поставят камъчета, които издават звук при раздвижване на хурката, дрънчат. Хурки с лопатеста форма от дъска, каквито има в Софийско, не се срещат в Родопите. И тук дръжките на хурките са украсени с резба от геометрични мотиви. Усукването на жичките става с вретена. На долния край на вретеното, когато е леко, се затъква дървено прешленче — „пре́снелче", а когато се напълни с прежда, преснелчето се махва. В преддверието на черквата в Бачковския манастир има стенопис — как Ева преде на родопска хурка.

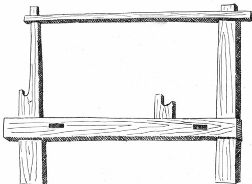
Навиването на преждата на масури става с помощта на чекрък, тук известен с името „рудáн" (фиг. 34). Руданите са оцветени и богати на резба. Към рудана принадлежи и врътката, която се състои от един пън — „трупалче" с дървена ос, на която се поставя въртялката, съставена от две кръстачки — долна и горна, и на тях заковани осем дъсчици.

Становете в селищата, които посетихме, имат наклонена назад основа на нишките. Становете по долината на р. Въча и Горна Арда са с хоризонтални стръки (2 м дължина), т. е. при тях предните и задните крака се еднакво високи (фиг. 35). Дървената рамка е правоъгълна, като краката са продължение от рамката. Характерното тук е, че предното кросно не се поставя в изрезка или специална дър-

RodopskiStarini.com

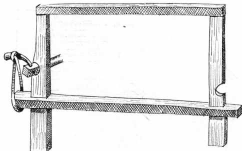

Фиг. 34. Рула́н от с. Арда, Смолянско

Фиг. 35. Рамка на стан с хоризонтални стръки от гр. Смолян

RodopskiStarini.com

Фиг. 36. Рамка на стан с наклонени стръки от с. Бачково, Асеновградско

Фиг. 37. Дъска за сноване (45 см дълж.)

вена подпорка на предните дръвчета на рамката, а за целта има подпорки, отделни от рамката.

Вторият тип станове са от долината на р. Асеновица (Чепеларска). Те имат наклонени стръки с по-високи предни крака — „ноги" и по-ниски задни крака (фиг. 36). При тях кросната се поставят в изрезки на отвесните дръвчета на рамката. Дъска във форма на дървен нож (50 см д.) с дупки служи за сноване (фиг. 37).

В терминологията на двата типа станове има значителна разлика. Ваталите в хоризонталния тип са известни под името „бърдилка" — горна и долна бърдилка; във втория тип, наклонени станове — „нáгърбине"; „ра́зпиначка", във втория — „ра́зпорци" — чумбар от две железца със зъбци на двата края за опъване на платна при тъкането. В гр. Смолян намерих една разпиначка (50 см д.), която се състои от едно дръвче, на чиито два края са затъкнати неподвижно две железца със зъбци по края (фиг. 38). Дървчето за завъртването на предното кросно при първия тип станове е късо (1 м д.) и се нарича „зáпеналка", а при втория е дълъг прът (2 м) и се нарича „готувýшка"; сновалката — „ткайчé", „търчéлница", а при втория — „копанáрка". В Смолян има сновалки, направени като малки лодки, с дъно, за да се хлъзгат по-лесно

RodopskiStarini.com

Фиг. 38. Разпиначка — чумбар (50 см дълж.) на стан от гр. Смолян

през прелото, а в с. Бачково са без дъно. При първия тип има „скрипалец с макаричка", а „ка́щица" със скрипалчета — при втория тип. Нищелките са известни и при двата типа станове с името „нити". И при двата типа нищелките са привързани на напречното дръвче на рамката чрез бедрени кокалчета от кокошка, които завършват с топчици на края, та са удобни за завързване с вълженца. Тънките дръвчета, които се слагат помежду основата, за да не се замотава тя, се наричат при първия тип „чи́нове", а при втория — „ца́пове". На кросното казват и при двата типа „кро́сно", на подножките — „по́дножки", на големите масури — „кала́ми", на малките — масурчета.

Становете се изработвали от майстори българи—мохамедани и християни от с. Павелско, Орехово и от другаде и са ги продавали в с. Бачково.

Ценни сведения за абаджийството ми даде Райчо Лазаров Димов (93-годишен) от с. Долно Райково. Тук ще предам кратък откъс от неговия разказ. „... Ние бяхме хабаджии и ходехме в Гюмюрджинско и Ксантийско. Оттам закупувахме вълна. Вземахме по 2,000—3,000 стари оки и оттам с кираджии натоварвахме на мулета вълната и я докарвахме тук по кози пътеки. Тук имахме казане и вапцувахме вълната. Аз си бях с брат си содружник 32 години. Там купувахме вълната и я теглехме с железен кантар, туряхме я в чували и я докарвахме тука. В това село е влизало до 100,000 оки вълна и тая вълна се раздава по селата и всичко работеше: едни само предяха, а други тъкат аби и шаеци. Правехме червени, черни и сини аби. Тук ги натоварвахме, след като ги тупахме на тупавици. Тук имаше десет тупавици и много хабаджии, а в Устово — много бакърджии. Връзвахме една баля от десет топа и ги завивахме в платнени торби, а тези, които ще пътуват по море, в чували ги кладехме. Те отиваха до остров Митилин и Ера. Тридесет и две години съм ходил в Митилин, гдето работехме в малко дюкянче дрехи за гърците. Там сами си варяхме фасул, месо имаше боллук. Там излиза много зейтини и във воденици мелят маслини. Ние си изцеждахме от коритата зейтин, колкото си искаме, и зейтина с лъжици го ядехме. Ходил съм в Анкара, гдето имаше коприщенци, и им съм продавал хаби; ходил съм в Бруса, в Ада и целия Анадол" ... От дядо Райчо могат да се съберат още много данни за абаджиите в Родопите, за отношенията между търговци и работници по селата, за тъкачките, данни за заплащане на техния труд и други.

Куюмджийство (златарство)

В гр. Устово, Смолянско, можах да събера материали за куюмджийския или златарски занаят. За това бях подпомогнат извънредно много от куюмджията (златар) Никола Дечев Маджаров (72-го-

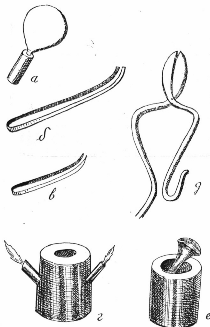
Фиг. 39. Никола Дечев Маджаров, 72-годишен, майстор-златар (куюмджия) в с. Райково, Смолянско

дишен) (фиг. 39), който и сега държи малко дюкянче в центъра на Устово. В Устово златарският занаят е бил донесен от македонци-куюмджии. Най-добър майстор е бил Късабаджака и Дечо Николов Врачовски — Маджара, бащата на сегашния златар Никола Дечев Маджаров. Дечо Маджаров е учил повече сам занаята и е открадвал по нещо и от Късабаджака. Освен при баща си нашият осведомител е ходил да чиракува и в Ксанти при часовникаря Михал; той бил от Македония. Никола е чиракувал при него безплатно, само срещу храна. Баща му Дечо Маджара не е знаел да работи с химикали за позлатяване и посребряване, не е знаел как се работи филигран, кавказко сребро. Всичко това Никола научил в Ксанти. Златарският занаят се поддържал от българите-мохамедани, които най-много купували и поръчвали разни предмети за украса.

Работилничката на Никола Дечев Маджаров е една стаичка (2·5 на 4 м, висока 2·5 м). В дюкянчето има масичка — „тезгях", на която работи майсторът. На източната стена е „оджака" с огнище и комин. Отстрани на оджака се намира „кюрюк" от кожа. Духалото — „чешме", тръбата от кюрюка, минава през оджака и излиза в огнището. Пред оджака има малко дървено корито с вода, за изстудяване на инструментите и пред него „нáковалня" със само един заострен край. В единия ъгъл на дюкянчето има шкафче за поставяне на инструменти и химикали.

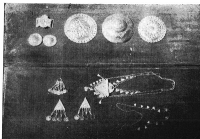
Инструментите, с които работи златарят, са: чукове и малки чукчета, клещи, пергел, трионче, менгеме, чуканела (фиг. 40 а), дилаф (фиг. 40 б), щепка (фиг. 40 в), лампа (фиг. 40 г), ножица (сечило)

Rodopskiotarini.com

Фиг. 40. Част от златарски инструменти
а) чуканела, б) дилаф, в) щепка, г) лампа, д) ножица (сечило), е) хаванче от гр. Устово

(фиг. 40 д), хаванче (фиг. 40 е), хитó за поставяне на разтопено сребро, глинени чашки с триъгълна уста за разтопяване на среброто, които в миналото са били правени от грънчари от Неврокопско и Разлог, а сега ги правели местни майстори, които чиракували в гр. Троян; дъска, покрита с азбест, калеми, направени от стомана за получаване на разни шарки, свредел — „нардкан" за пробиване на металически пластинки; важен инструмент е и духалката от метали-

Фиг. 41. Тепелъци, павти, муски, обеци от сребро — с. Райково, Смолянско

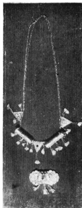

Фиг. 42. Тепелък, носен от българки-мохамеданки

RodopskiStarini.com

ческа тръбичка за насочване на огъня от лампата към мястото за спояване. Има една правоъгълна стоманена плочка с различни по големина дупки за изтегляне на жици — влак за филигранени изделия. Златарят си служи със сярна киселина за почистване, с азотна и солна — за разтваряне.

Куюмджийството е било в разцвета си преди 50 години, когато масово се работели предмети за украса и са били купувани от българи-християни и особено от българите-мохамедани. Производството се е състояло в изработка на малки пафти (фиг. 41), тепелъци (фиг. 41), които българите-мохамедани, а в миналото и българите-християни поставяли върху фесчетата или шапчетата си на главите. Особено са изразителни тук големите тепелъци, които са посребрени. Българите, преди да бъдат помохамеданчени, са носили тепелъци, украсени с християнски шарки (фиг. 42), но и до ден днешен българите-мохамедани в Златоградско продължават да ги носят с християнски мотив на главите си; този мотив се заменя впоследствие с полумесец и в средата със звезда. Формите на тепелъците са обикновено кръгли, някои по-плоски, други по-изкорубени. Когато Никола Дечев Маджаров е бил чирак в Ксанти, е запомнил, че тепелъците, които са носили в селата Демирджик, Исьорен, Мустафачево и други, били не много изпъкнали и по средата шарката е била като на църковните просфорници. По-изпъкнали тепелъци са носели в селата Петково, Давидково и в околните села на Устово, но и тук в миналото мотивът в средата на тепелъка е бил кръст; в Смолянска околия тепелъците били по-малко изпъкнали в средата, а после ги правили съвсем плоски.

Фиг. 43. Муска от сребро, работена в с. Райково, Смолянско

Освен тепелъци са били правени игли — „сóрва игла" с десет сребърни висулки с мъниста (фиг. 41), муски (фиг. 43) за поставяне през шията и по тях „трапушки" от пластинки, „ушници" — обеци и други.

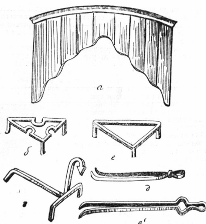
Според Никола Маджаров днес занаятът е пред загиване, но го поддържат българите-мохамедани, които още обичат да носят накити.[1]

V. ПОКЪЩНИНА

Не мога да не се спра накратко върху уредбата на родопската къща. За развитието на родопската къща и за архитектурното ѝ

[1] Ан. Примовски е изготвил специален труд за бакърджийството в Родопите, който е даден за печат; същият работи върху абаджийството.

RodopskiStarini.com

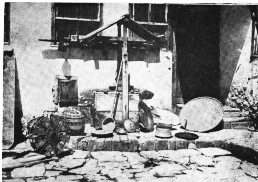
Фиг. 44. Огнищни принадлежности

а) кошник, б) простия, в) „пристьо“, г) желязно „магаре“, д) дилаф, е) друг дилаф — всички от с. Арда, Смолянско

оформязане и вътрешна украса ще говорят моите колеги архитекти. В родопските селища може да се проследи развитието на родопската къща. В с. Райково (Долната махала) и до днес е запазена една от най-старите къщи, правени преди около 250—300 години на самото място от дялани дъски-талпи. По-късно са били построени дву, три и многоетажни къщи с много стаи, коридори, кьошкьове и други помещения. Предстои сериозна работа пред нашите етнографи, които трябва да опишат покъщнината на разните типове къщи — къщите на бившите местни феодали, на българските кехаи, абаджии, бакърджии, златари и др., на бедната и богатата родопска къща.

Обикновената родопска къща се състои от долен и горен етаж. Преди да се влезе в долния етаж отвън има място — „харе́ля“ за поставяне на дърва и др. После се влиза в „двор“, постлан с плочи и между плочите измазано с вар. Отдясно на двора е „со́бата“, стая, която служи за спане. До нея е съседната стая — „ко́ща“ с огнище до една от стените — „пизъ́л“ — „баджъ́“, а над него конусовиден дървен „кошник“ (кош) (фиг. 44 а), под който виси

Rodopskiotarini.com

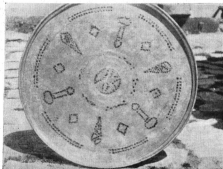
Фиг. 45. Домашни предмети от къщата на бр. Агýшеви, с. Могилица, Смолянско

желязна „верýга.“ Около огнището, което е малко вдлъбнато в земята и направено от каменни плочи, има винаги пирустии — „пристьó“ (фиг. 44 б, в), желязно „магáре“ (фиг. 44 г), „дилáфи“ (фиг. 44 д, е). В стената има „мусандра“ („масáндра“) — долап за поставяне на хляба, а около стените — „раф“ — полици с наредени бакърени и пръстени („кълени“) съдове. На единия ъгъл има окачен „кунéзма“ (иконостас). Между „кóщата“ и „сóбата“ има „клет“ (килер). В килера се намират разни принадлежности: дървен и железен „гребáч“, „бакóрена тавá“ и „чи́руп“ („чюрéпня“ — врóшник), „кáлена тýла“ — глинена подница, нощви — „нющкóви“, кръг — „крог“ — кръгла дървена лопата с къса дръжка за поставяне на хляба преди печенето му, сандък за брашно, дървени лъжици, дълги 1 м за гребане на брашно от сандъка, кошници, качета със сирене (фиг. 45). Тук се намира още стъргáло, лъжичник, „кýтел“ с „биéч“ за чукане на булгур (фиг. 46), каца за биене на мляко, дървени маси — „синьó“ (софра), бакърени синии, богато украсени (фиг. 47), сгъваеми железни столчета за поставяне на синиите, ръчна мелница — „трáхалница“ (фиг. 48).

Вторият етаж на къщата се нарича „високáна кóща“. До него се отива по една или по две извити стълби и се влиза изпърво в широк корилор, около който са наредени стаи, покрити с миндери и кебета. Тук е кьошка за приемане на гости при големи празници и сватби. Цялата тази покъщнина трябва да се опише по места най-подробно, защото е подложена на бързо изчезване (фиг. 49). Особено

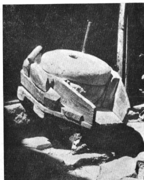

Фиг. 46. а) Ку́тел от дънер на череша
б) Трахалница (хромел) от с. Ра́йково, Смолянско

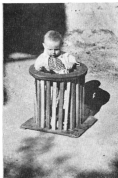

Фиг. 47. Бакърена синия от с. Могилица, Смолянско

RodopskiStarini.com

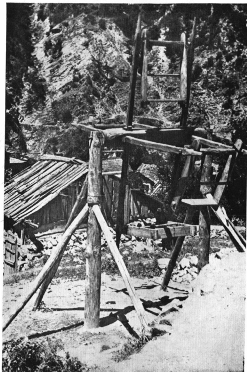

Фиг. 48. Тра́халница (хромел), поставена в дъсчена рамка, с. Соколовци, Смолянско

Фиг. 49. Дървено стоялце за дете от гр. Рудозем

RodopskiStarini.com

Фиг. 50. Долап-люлка за въртене на младежи по време на празници, с. Настан, Девинско

RodopskiStarini.com

ценни са бакърените съдове. Необходимо е да се съберат материали от тази покъщнина за уредба на родопски кътове в Софийския етнографски музей, както и в музеите по места (фиг. 50).

VI. НОВАТА СОЦИАЛИСТИЧЕСКА КУЛТУРА В РОДОПИТЕ

Това, което видяхме по долината на р. Горна Арда при селата Мадан и Рудозем и в техните близки околности, не може да не радва и най-големия скептик у нас. Действително тук се заражда новата национална по форма, социалистическа по съдържание култура. Друг е въпросът, доколко това е отразено в архитектурата, за което подробно ще говорят другарите архитекти. Пред българските етнографи се разкриват широки перспективи за работа в тези райони във връзка с проучване на борбата между стария, традиционен бит, и новия, социалистически бит. Етнографската наука би изгубила всякакво свое днешно оправдание като съвременна наука, ако се задоволи да изследва само традиционния бит, без да изучава новото в бита. Само тогава ще се оправдае нейното предназначение като наука, която трябва да бъде в служба на народа и на социалистическото ни строителство. В това отношение предстои на българския етнограф да поработи по места и да долови победата на новото над старото; промяната на стопанския живот на местното население, изчезването на едни занаяти, появата на други; промяната на жилището — изчезването на старите къщи, покрити със слама и каменни плочи, и изникването на новите блокови кооперативни домове, в които има парно отопление, водоснабдяване, електрическо осветление, канализация; каква е обстановката, покъщнината в новото жилище, как се отразява всичко това върху светоотношението, хигиената и здравето на по-раншните бедни родопски семейства; при какви условия работят в заводите българите — мохамедани и християни, какви грижи се полагат за тяхното културно издигане; какво става с религиозните обреди и традиции, каква промяна е настъпила по отношение на жената българка-мохамеданка, какви са днес отношенията между българи-мохамедани и българи-християни, които рамо до рамо строят огромни фабрики, заводи, язовири, културни домове, театри. Какви грешки и слабости се допущат при новите строежи, при новото обзавеждане в кооперативните жилища и т. н. Всичко това трябва да бъде обект на изследване от страна на българските етнографи. Българските фолклористи са длъжни да проникнат в новото народно творчество, което се ражда под влияние на новата обкръжаваща го действителност, да запишат новите народни песни, приказки, гатанки, пословици, изобщо да се види от тези проучвания формирането на новия, социалистически бит.

Поради краткото пребиваване по тия места ние имаме само общи впечатления, без да сме успели да съберем конкретни материали в това отношение.

RodopskiStarini.com

* * *

Материалите, които даваме в своя доклад, колкото и да са кратки и непълни, допринасят за изясняване на проблемата за произхода на днешното население в Средните Родопи, както и на проблемата за възникването и развитието на днешните селища в тази част на Родопите. Става ясно, че преди турското поробване тук е имало гъста мрежа от по-стари български селища с църкви и манастири, които са били напълно разрушени, изгорени и изоставени по време и след завладяването им от турците и особено по време на опитите за потурчване; и че сегашните селища са по-нови селища, основани пак от българи, някои вече помохамеданчени — в близост или на мястото на стари, изчезнали селища. При провеждане на асимилационните си опити султаните срещнали непреодолими пречки и упорита съпротива от коравото българско население, поради което една част от населението си останало през цялото робство и до днес чисто българско.

Някои от материалите из областта на селското стопанство и особено в областта на земеделието, домашните занаяти и покъщнина се публикуват за пръв път и с това се прави малък принос върху етнографията на Средните Родопи. Родопите обаче се нуждаят от най-подробни етнографски изследвания.[1]

Васил Маринов
младши научен сътрудник
в Етнографския институт

[1] Снимките към доклада са на В. Маринов, а скиците са от художника Руси Ганчев, прерисувани от оригинали на В. Маринов.

RodopskiStarini.com

НАРОДНАТА АРХИТЕКТУРА В РОДОПСКИЯ КРАЙ

проф. Любен Тонев

член-кореспондент на БАН

Настоящият доклад има за цел да даде само някои бележки впечатления и предварителни изводи от събраните през време на Родопската комплексна експедиция материали. Тази експедиция имаше повече осведомителен характер — да установи къде какви неизвестни и непроучени досега обекти на народната култура има, за да се състави общ план за тяхното по-нататъшно изследване. За основни и обобщени изводи е безспорно още рано — необходимо е да бъдат събрани много повече материали и сведения, да бъдат те сравнени и разработени.

За всеки един от участниците в научната експедиция редом с общите въпроси, свързани с комплексното упознаване на родопската народна култура, съществуваха преди всичко големи конкретни интереси, съобразно с неговата специалност. За нас, тримата участвуващи в експедицията архитекти, въпросите бяха свързани не само с научните интереси на Института по градоустройство и архитектура за изучаване на нашето народно архитектурно наследство от този край, но и със стоящата пред всеки български архитект задача — за създаване на архитектура, социалистическа по съдържание и национална по форма. Усиленото строителство през последните години в Родопския край постави тук пред архитектурната практика тази задача с изключителна настойчивост. Тя доби още по-голямо значение в светлината на доклада на др. Вълко Червенков пред януарското съвещание на Министерския съвет и ЦК на БКП с партийните, държавни, стопански и профсъюзни ръководители по изпълнение на народностопанския план през 1953 година, където той, като изтъкна, че „фактически нямаме още българска национална по форма и социалистическа по съдържание архитектура", подчерта, че е необходимо „да се заработи за издигане на идейно-политическото равнище на архитектурните кадри и осигури национално по форма и социалистическо по съдържание архитектурно творчество на проектантските организации"...

Само около месец и половина по-късно др. Вълко Червенков в своето отворено писмо до др. Пиронков (в. „Работническо дело", бр. 59 от 28. II. 1953 г.) изясни по ленинско-сталински въпроса за използуване на културното наследство от миналото при създаването на новата ни социалистическа култура. Неговото указание има пълно приложение при изпълнението на поставената от него пред

българските архитекти задача за създаване на национално по форма и социалистическо по съдържание архитектурно творчество. Там той писа: „От завареното наследство ние сме длъжни внимателно да отберем годното от негодното: годното да вземем, да го развием по-нататък, поставяйки това по-нататъшно развитие върху марксистки основи, а негодното — да отхвърлим. Нужен е критичен, но грижлив, спокоен, хазяйски отбор. Това може с успех да се извърши само ако правилно се овладее и прилага Сталинското принципиално указание, че икономическото развитие при социализма се извършва: . . . чрез постепенни изменения, при което старото не просто се отменя изцяло, а изменя своето естество, съобразно новото, запазвайки само своята форма, а новото не просто унищожава старото, а прониква в старото, изменя неговото естество, функциите му, без да чупи неговата форма, но използувайки я за развитието на новото". .

Изпълнението на тази директива за създаване у нас на национална по форма и социалистическа по съдържание архитектура е важна и отговорна задача. Това изисква от нашите архитекти — научни работници и творци на изкуството, да изучат основно народното архитектурно творчество от миналото, да установят кое от него е здраво, прогресивно и подлежащо на развитие и за критическо използуване. Нашето архитектурно наследство ни предлага в това отношение голямо и далече още неизследвано богатство — самобитно нюансирано в различните стопански и географски обособили се райони. В тях, особено в епохата на Възраждането, намираме завършени образци на архитектурно творчество. Ние знаем, че особено ценен в това отношение материал — запазен в чисти и незасегнати форми — крият Родопите.

И това не е случайно. Родопите със своята сложна вълнообразна нагънатост и големи непроходими гори навремето са представлявали лабиринт, в който турският завоевател през петвековното ни робство се е боял свободно да се разпорежда. Това е позволило на българина да се запази тук дълго като в естествена крепост буден, предприемчив и смел и което турците са опитали да сломят чрез масовите насилствени потурчвания. От друга страна, тлъстите пасбища са дали възможност да се развие тук богато скотовъдство, което се е улеснявало още повече от съседството на Беломорието, където зиме стадата са слизали на паша. С развитието на производителните сили в този край и с настъпилите през Възраждането за българското население икономически промени тук е закипял оживен стопански живот, който е превърнал целите Родопи в една огромна работилница за обработване на вълна и за производство на прочутите родопски аби и шаяци, което е предизвикало и бързото класово разслоение на населението.

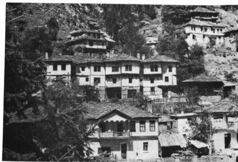
Богатите търговци и абаджии са раздавали вълната от своите многобройни стада, оная, която са закупували от родопските кехаи (едри чобани) или от беломорските аги и паши — скотовъдци, на бедното население за обработване в къщи (предене на вълна и тъчене на аби и шаяци). Така се обособили едрите търговци и абаджии — производители на по 3—4—5,000 топа аби и шаяци годишно и доставчици на едро за турската войска чрез доставчика на султана в

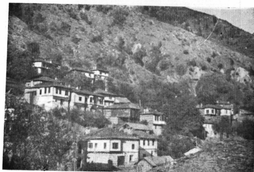
Фиг. 1. Девин — старата поща

Пловдив — големия гръцки търговец Гюмюш Гердан. Такива са били например Пангалови и Чешитеви от с. Райково и др. На второ място идвали по-дребните търговци, които по същия начин са произвеждали до 20—50 или 100 топа шаяци и аби, като ги карали по Беломорието, където ги продавали на дюкяните и на занаятчиите-шивачи, а често и сами имали там свои дюкяни. На трето място — това са били дребните занаятчии-шивачи, които закупували аби и шаяци и сами ги карали по Беломорието, където имали свои работилници за шиене на дрехи. Към тази категория спадали и другите местни дребни занаятчии — шивачи, калайджии, самарджии. Найсетне идвала жестоко потисната и експлоатирана разслойка — бедното население, чиито жени в къщи денонощно предели, боядисвали и тъчели срещу минимално възнаграждение раздаваната им от едрите и дребните търговци и абаджии вълна. Мъжете пък от тази разслойка образували армията от наемните обикновени строителни и занаятчийски работници, овчари, аргати, ратаи.

RodopskiStarini.com

Фиг. 2. Широка лъка — Каровската махала

Фиг. 3. Широка лъка — Хаджийската махала

RodopskiStarini.com

Фиг. 4. Широка лъка — църквата „Св. Богородица“ и старото училище

Фиг. 5. Широка лъка — къщи на Стойко Мисурски и на митрополит Стефан

RodopskiStarini.com

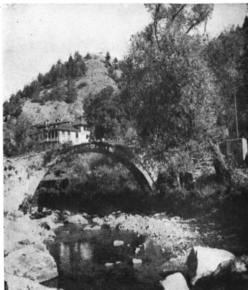
Прочутите родопски скотовъдци (кехаи, чобани) са се нареждали към различните разслойки съобразно с материалното си състояние.

Заедно с това тук се е развивало на изключително голяма висота и строителното майсторство. Родопите са станали извор на най-добрите и прочути майстори—строители, зидари, дърводелци, резбари и стенописци. И в средата на това занаятчийско съсловие безспорно скоро се е създало също така класово разслоение на едри (главни) и по-дребни майстори, калфи, прости работници и чираци.

Направените от научната експедиция предварителни проучвания установиха, че има редица села из Родопите, чиието мъжко население почти изцяло е било майстори—строители и зидари. Такива са например селата Широка лъка и Стойките от Девинска околия, селата Фатово, Серафимово, Арда, Соколовци, Момчиловци и други от Смолянска околия. Но и селищата Райково, Устово, Смилян, Габрица, Славейно, Петково, Мадан, Рудозем са давали много и добри майстори-строители. Цялата тази армия от строители са развивали българските строителни традиции в този край, като по пътя на приемствеността са издигнали архитектурното майсторство до съвършенство. И сега живите из тези селища стари 70—80-годишни майстори разправят с въодушевление и признателност за по-старите и вече умрели големи майстори (устабашии), които са ги научили на техния „златен занаят". Дългъ е списъкът на тези труженици на строителството от този край, които стъпка по стъпка и камък по камък са начертали пътя, по който се е развила и обособила нашата прекрасна родопска архитектура. Техният опит и тяхното дело заслужават да бъдат специално проучени и публикувани. Своето майсторство тези народни архитекти са прилагали не само в родните си краища, но и особено из Беломорието и турска Тракия, чак зад Одрин. Разпитаните живи майстори и намерените документи говорят, че не само къщите на турците и гърците, но и всички обществени сгради като казарми, конаци, бани, джамии, складове (дибои), мостове, строени до Освобождението из Ксантийско, Драмско, Гюмюрджинско, Кавалско, Кърджалийско, до Одринско, са дело на българските майстори—строители и резбари от Родопския край. И сега се помни и разказва от старите хора, как след дву или тримесечно прекарване през лятото по родните си селища родопските устабашии и майстори със своите „тайфи" (групи от по 8, 10, 15 души калфи и чираци) са потегляли на общи кервани за Беломорието „на гурбетлък", където са строителствували през цялата зима. В селата са оставали само по 10—15 души мъже. Връщането на строителите за малко „по коледа" и главно през лятото е било голямо тържество за населението — майсторите на коне и мулета са пристигали с песни, с гайди и „пукане на пищови" — посрещани от своите извън селата.

Събраните от експедицията материали свидетелствуват неопровержимо, че голямото архитектурно наследство, което намираме из Родопския край е наше самобитно, народно, силно реалистично и високохудожествено архитектурно творчество, отразяващо специфичните нужди на живота от онова време. Нещо повече, тези материали показват, че родопската къща въпреки ясно обособения и типичен

Rodopskizapiski.com

Фиг. 6. Широка лъка — старият мост

„родопски" архитектурен образ, продиктуван от местните производствени и природни особености, по композиционната яснота на своя план, по художественото архитектурно разрешение и по конструктивна правдивост в строително отношение има много общи белези с архитектурата от другите райони на страната и представлява част от нашата възрожденска народна архитектура. Безспорно би било научно неправилно да се говори, че народната архитектура на Родопския край се е развила някак си самостоятелно, без каквато и да е връзка с архитектурата на другите страни, включително и тази на съседна Турция и Гърция, откъдето тя е получила известни заемки. Но също така е вярно — и което експедицията установи доку-

RodopskiStarini.com

Фиг. 7. Широка лъка — група къщи

Фиг. 8. Широка лъка — къщата на Пейо Русинов

RodopskiStarini.com

Фиг. 9. Широка лъка — Сгуровската къща

Фиг. 10. Широка лъка — къщата на братя Баргански

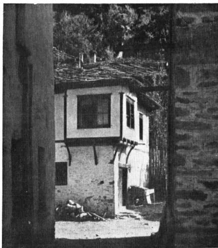
RodopskiStarini.com

ментално, — че българските майстори-строители и други народни творци оттук са създали и градили материалната култура и изкуство из Беломорието и турска Тракия.

Така голямото развитие на производителните сили през време на нашето Възраждане в Родопския край е станало причина за бързото развитие на селищата и на народната култура там, главно на народната архитектура. Рядко има райони в нашата страна с така пълно и единно оформена народна архитектура от времето на Възраждането. Тук, при строежа на къщите, с изумителна реалистичност и простота са били разрешени функционалните нужди както на богатия абаджия и търговец, който е снабдявал с хиляди топове шаяци и аби турската армия и нуждите на цялото Беломорие, така и ония на обикновения занаятчия, скотовъдец и земеделец. Така в къщите на първите глазният композиционен момент се явяват големите салони, обърнати на юг, понеже са служили за сушене на боядисаната вълна и за складиране на готовите за изпращане шаяци и аби, а къщите на вторите се решени стегнато — само с най-елементарните помещения, необходими за производството и за живеене. С голяма правдивост и простота са били изградени и малките къщи на бедните. Вярно е, че в тях беднотата и мизерията са оставили своя жесток отпечатък, но и тук народният строител е съумял — пестейки всеки сантиметър и всеки грош — да изпълни задачата с голяма архитектурна вещина и майсторство. Не по-малко реалистично са били разрешавани и къщите на българите-мохамедани, при които особеностите на религията са изисквали за работата на жената скрити зад дървена скара от външния поглед чардаци и помещения.

Поради стръмния терен и липсата на дворни места, както и поради климатически и отбранителни причини (да бъде всичко прибрано под един покрив), стопанските нужди и строителните изисквания са налагали приземието на всяка къща да се превърне в „зимен двор" и обор за добитъка. Жилището е на горния етаж, където „чардака" поради климатическите условия е затворен и прирасъл в ъглово еркерно помещение. Стаите на този етаж са високи, прозорците стройни, често образуващи цял фриз от единия до другия край на южната фасада. Междинният полуетаж, какъвто стръмнината на терена е често налагала, е бил използуван освен за „зимна кухня" още и за други допълнителни стопански помещения. При разрешаването на тези задачи и справяйки се с извънредно трудни теренни условия, народният майстор-строител е използувал изключително местни строителни материали—камък, дърво и кал, а за покрив — каменни плочи. Самият градеж се отличава с голяма конструктивност и рационалност; приземният и междинният етаж са целите от каменна зидария, от каквато са и стените в жилищния етаж, обърнати към лошото северно и западно изложение или към стръмния терен, а стените към доброто източно и южно — са тънки и паянтови. По този начин къщата естествено е била защитена както от властта, така и от нападения.

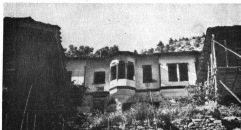
Приземният и междинният етаж поради теренните особености обикновено са с неправилно очертание, но горният жилищен етаж, който трябва да има правилни помещения, е изправен чрез смели и разнообразни излизания на еркери („надпуски"), носени на конструк-

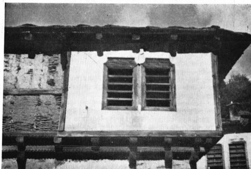
Фиг. 11. Широка лъка — къща

тивно логични и прекрасно разрешени дървени конзоли, подложки и пак конзоли — просто, но ефектно украсени. Стряхата понякога е омекотена с плавна крива на ъглите. Покривът е прост, обикновено с четири води, с малък наклон, покрит със сиви, майсторски наредени тънки каменни плочи. Отгоре на покрива за завършък идват мощно изправените комини, много често — двойни и горе свързани засводено; те са иззидани с особена вещина от подбрани бели и наредени на височина камъни, покрити отгоре със сиви плочи, някъде затиснати с характерните за този край т. н. „чучули" (конусообразни бели камъни), кацнали върху комините като бели гълъби. Тези комини са истинска художествена украса на родопската къща; на тях много често майсторът е издълбавал и годината на строежа, и своето име. Високият приземен и междинният каменни етажи издигат смело и мощно белия, ажурен от много прозорци жилищен етаж. Отделните части и елементи на къщата и тяхното взаимоотношение са в ясни пропорции. Така народният майстор е създал от родопската къща архитектура с големи художествени качества и подчертан, типичен „родопски архитектурен образ". Няма друга народна къща у нас,

RodopskiStarini.com

Фиг. 12. Широка лъка — Григоровската къща

Фиг. 13. Широка лъка — кьошк

RodopskiStarini.com

Фиг. 14. Широка лъка — комин

която да се отличава с такава проста и лаконична монументалност, която да е така пълно и естествено включена композиционно в природната среда и да представлява част от околния пейзаж.

Не по-малки са качествата и на вътрешната архитектура на родопската къща. Нейните помещения са не само добре оразмерени и обзаведени с мизници, миндерлъци и стенни долапи, но са обогатени с красиви врати и с дървени тавани, които понякога са украсени с изящна резба, завършващи по края с типичния фриз от „рибена кост". Не е рядко в стаята да има и декоративни ниши (тук наричани „чичиклици"), изписани с цветя. Макар много скромно и с прости средства, но народният майстор е съумявал да украси вътре и бедната къща. Общо вътре къщата е удобна, уютна, оразмерена с човека — красива.

Голяма архитектурна стойност в Родопите имат и обществените строежи: и на първо място многобройните църкви — големи,

RodopskiStanni.com

трикорабни, базиликални сгради, изградени с майсторство от хубава каменна зидария и покрити с традиционните сиви каменни плочи. Зидарията обикновено е от грубо дялан камък, но се среща и редова зидария (Стойките). Външните лицеви зидове са гладки, прорязани само от отворите на прозорците. Декоративни елементи като ризалити, ниши и др. липсват, освен аркадата на западната страна на църквата, гдето е входът. На главния корниз обаче е обърнато особено внимание. Той е масивен, от местен варовик, пясъчник или бигор, обработен с вдлъбнати или изпъкнали единични профили (Стойките) или с двойни профили (Смолян, Райково, Устово). Този корниз върви хоризонтално по страничните зидове, а по челните следва наклона на покрива и завършва островърхо (Устово, Соколовци, Бостина, Чепеларе) или пресечено (Смолян, Райково, Арда). Към църквите обикновено има и не много висока камбанария.

При изграждането на селищата в този край българският народен архитект е проявил и големи градоустройствени разбирания. Преди всичко той е успял майсторски да включи композиционно тези селища в околния пейзаж на прекрасната родопска природа, правейки ги така просто част от нея; едновременно с това той е създал от изградените в селищата обществени сгради, улици и жилищни квартали — въпреки терените трудности — забележителни цялостни комплекси и архитектурни ансамбли. В това отношение заслужават особено внимание архитектурните ансамбли, образувани от църкви, училища и камбанарии, които представляват композиционния център на селищата, налагайки се обемно в общия им силует. Улиците са прокарани умело и живописно по терена. Въпреки че застрояването поради раздвижения терен е предимно единично и свободно, не липсват и цялостно оформени улици, плътно застроени жилищни или чаршийски квартали и групи от сгради, които представляват също прекрасни и цялостни архитектурни ансамбли. По отношение на дворовете обаче тук рядко намираме някакви, по-специално градоустройствени паркови постижения; стръмният терен и ограничените размери на имотите са станали причина дворът почти да изчезне и да се замени функционално от долната част на сградата или да се разреши терасовидно с високи каменни подпорни стени. Въпреки това обаче зеленината изобилствува в родопските селища и ги обединява тонално.

С изключителни архитектурни и конструктивни качества се отличават също и десетките каменни мостове, които смело и стройно като лък пресичат реките Арда, Въча и Асеновица и обогатяват живописно художествения образ на родопските селища и на целия пейзаж.

При разглеждане на архитектурното наследство в Родопския край от епохата на нашето Възраждане не трябва обаче да изпадаме до другата крайност и да отиваме до идеализиране на нещата, с което бихме направили груба политическа и фактическа грешка. Безспорно не всичко в оформените и изградени през Възраждането наши градове и селища е било прекрасно и завършено дело на истинско архитектурно-градоустройствено творчество. Не трябва да се забравя, че новите производителни сили (сами по себе си

Фиг. 15. Широка лъка — членове от научната експедиция събират сведения от майстор дядо Стойо Петков Каров

RodopskiStarini.com

Фиг. 16. Широка лъка — новата околийска болница

буржоазно-прогресивни) са се развивали, макар и бурно, но в средата на жесток и разлагащ се турски феодализъм, и че зараждащата се и развиваща се — съответно на тях — нова надстройка, част от която е и нашето възрожденско градоустройство и архитектура, е имала да преодолява и измества заварената феодално-реакционна надстройка. Това не е могло да не даде своя тежък отпечатък и върху образа на българските възрожденски селища. В тези средновековни селища делото на възрожденското градоустройство и архитектура е трябвало да навлиза така да се каже с щурм и на последователни пристъпи — отначало чрез ново изграждените и преобразени чаршийски улици и площади, където са закипели занаятчийството и търговията, сетне чрез новите жилища на забогателите занаятчии и търговци, а по-късно и чрез изграждането на църковните и училищните комплекси.

В тази именно диалектическа борба на новото срещу старото, в която новото все повече е побеждавало, налагайки своя отпечатък върху българските селища, фактически се състои развитието на българската народна архитектура от епохата на нашето Възраждане. И това, което е победило, е било здравото, демократичното, прогресивното, свързано с новите прогресивни тогава обществени сили — то трябва да бъде сега от нас установено, отбрано като положително и развито с оглед на новите, съвременни, социалистически условия на живота както при преплануването на съществуващите селища, така и при изграждането на новите промишлени селища в този край.

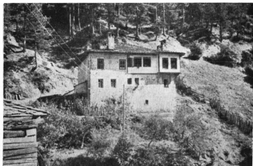
RodopskiStarini.com

Фиг. 17. Стойките — църквата „Св. Богородица"

На така скицираното огромно и разнообразно високохудожествено народно архитектурно творчество научната експедиция на БАН можа да се радва през целия свой маршрут — още веднага след излизането си от гр. Девин. Този град, опожарен изцяло при освобождението му от турците в 1912 година, е сега нов — изграден безсистемно и без какъвто и да е архитектурен характер. От миналото тук са останали само старата турска поща (за съжаление в крайно окаяно състояние и грозяща да рухне) и няколко незначителни други сгради. Но излизайки от града — само на 5 км — експедицията вече откри запазена прекрасната родопска архитектура в малкото българомохамеданско селце Настан. Тук освен старата джамия се намират редица типични родопски къщи, кацнали по стръмния и неудобен иначе за строеж терен.

Но истинското, изключително голямо богатство от родопско архитектурно творчество в Девинска околия ние намираме вече в с. Широка лъка. Тук експедицията установи повече от 30 обекта

Фиг. 18. Стойките — къща

с действително ценни архитектурни качества. Забележителното в това неповторимо село е, че в него са запазени още и няколко цялостни архитектурни ансамбли като: групата къщи на Карови (Георги, Стойо и Стефан); цялата стара чаршийска улица, по която по-рано е минавал старият път (от къщата на Пейо Русинов до тази на Георги Вълчанов Бунуков включително — общо 9 къщи); архитектурният ансамбъл до реката, състоящ се от старата голяма църква „Св. Богородица", камбанарията, старото училище в църковния двор и старият каменен и изпънат като дъга мост и който ансамбъл се допълва от огромни вековни дървета.

Това прекрасно народно архитектурно наследство обаче е застрашено от голяма опасност да бъде унищожено. Ние научихме на самото място, че селото било обявено за „образцово" и че във връзка с това селсъветът и околийският народен съвет са запланирали да се „приложи срочно" регулационният план на селото, който констатирахме за наш ужас, че предвижда унищожаването на всички ценни стари архитектурни обекти!... Същата угроза виси и над останалите селища, които експедицията посети. Налага се управление „Архитектура" при М-вото на комуналното стопанство и благоустройството заедно с Министерството на културата и БАН да ревизира час по-скоро тези регулационни планове, след като бъдат проучени на самото място. Ако не се вземат срочни мерки, отговорността ще бъде не само голяма, но и историческа. По този въпрос председателят на БАН отправи и специални писма до председателите на околийските народни съвети в гр. Девин и Смолян, както и до министъра на комуналното стопанство и благоустройството и до председателя на КНИК.

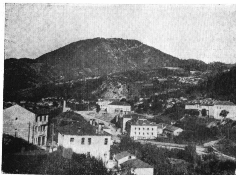
RodopskiStarini.com

За строителната традиция от миналото на с. Широка лъка ни разказа подробно 78-годишният стар майстор дядо Стойо Пейков Каров, син на майстор Пейко Каров и внук на известния майстор Дамян. Дядо Стойо и сега поменува с възторг как е учил занаята при чича си — също майстор — Стоя Дамянов Каров; как главният майстор Тодор Посрев и „деда“ му Дамян градили голямата църква „Св. Богородица“ в село, като деда му „зидал едното кьоше“; как са строили „по собствени теркове“ къщите, на които правили „надпуски“ (еркери), понеже мястото е тясно и криво, па да се оправят и увеличат стаите на горния етаж“, а под надпуските поставяли по „два реда дървени и нашарени конзоли и възглавници, за да бъде хем здраво, хем по-красиво“. Той говореше с особено уважение за най-известния в селото и в околните села майстор Дамян Дойчев Каров и особено за майстор Фильо Корбадшиев, който „имал златни ръце, но бил лош за търговските сметки, та останал цял живот друг да го командува“. Всички майстори заедно със своите „тайфи“ работили из цялото Беломорие, където строили не само къщите на старите гърци и турци, но и джамиите, казармите, дибоите (магазиите) и други.

Макар и разпръснато на малки махали, и с. Стойките крие ценни стари архитектурни обекти. Тук особен интерес представлява цялостният, кацнал на високо, архитектурен ансамбъл, който се състои от старата църква (1874 г.), старото училище (1872 г.) и новата църковна камбанария. Подобен училищен комплекс намираме и в съседното малко селце Върбово. Заедно с това в с. Стойките съвременните архитекти са изградили за съжаление един ужасен, чужд по мащаб и архитектура културен дом, закопан с много метри в хълма!

В Смолянска околия архитектурното богатство е още по-голямо. То се е обособило в няколко групи селища. Преди всичко имаме стоящите близко едно до друго, по на няколко километра, селища — Смолян, Райково, Устово; сетне — селищата по горното течение на р. Арда, почвайки от с. Арда при самите извори на реката, с. Могилица, с. Кошница, с. Смилян и с. Чокманово; групата села по пътя от с. Райково за Рудозем — с. Габрица, с. Фатово (Горно и Долно) и с. Полковник Серафимово; най-сетне идва групата села Соколовци, Момчиловци и Славейно.

Голяма част от ценното архитектурно богатство в гр. Смолян е вече изчезнало или е на изчезване. „Новото и модерно“ строителство унищожава бързо ценните „остарели“ сгради. И тук „приложението“ на регулационния план (зер градът е околийски!) е допринесло не малко за това унищожение! Една от най-тежките загуби за архитектурата от този край е събарянето на величествения конак на някогашния неограничен тук властелин — големия турски феодал Саалих ага, чиято самостоятелност е отишла до неподчинение и на султана, поради което той чрез измама (уж да го награди) го привлякъл в Гюмюрджина, заловил го и го обесил. Този конак е представлявал величествен дворцов комплекс, изграден на висока площадка над града като цялостен архитектурен ансамбъл. Загубил е почти своя градоустройствен образ и старият площад („старата

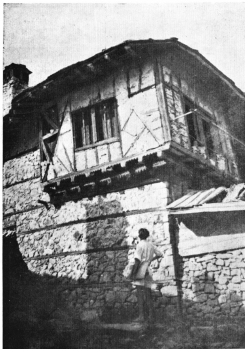

Фиг. 19. Райково —Новата махала

RodopskiStarini.com

Фиг. 20. Райково — Пепелска махала

Фиг. 21. Смолян — къща

RodopskiStarini.com

Фиг. 22. Райково — Пангаловата къща, предно лице

Фиг. 23. Райково — Пангаловата къща, странично лице

RodopskiStarini.com

Фиг. 24. Смолян — бейската къща

Фиг. 25. Райково — къщи на Курдев и Мавров

RodopskiStarini.com

чаршия*) с големия чинар; в страшно изостанало състояние са и се рушат известната голяма, т. н. „бейска къща" и други постройки. Но въпреки това гр. Смолян има запазени още единични ценни стари сгради, които трябва да бъдат обект на по-специални грижи. И тук навремето е имало прочути майстори-строители, между които се помнят още имената на Гого Белев, Костадин Доньоолу и други, които строили главно из Ксантийско. Околната природа на Смолян е извънредно красива, с прекрасни места за екскурзии.

Селището, в което има най-ценно и запазено досега архитектурно богатство, това е безспорно с. Райково. В него навремето е кипяло голямо стопанско благосъстояние; тук е имало както едри търговци-абаджии, така и голям брой средни търговци, абаджии, занаятчии и шивачи. Естествено е, че тук са се изградили и най-хубавите и големи, богато украсени сгради — особено в Долна махала. В с. Райково научната експедиция установи повече от 30 обекта с подчертани архитектурни качества: големи и богати къщи, като тази на големия търговец Пангалов, на Георги и Тодор Чешитеви, на Милион Чешитев, на Георги Герджиков и Мария Щърбова, на Атанас Бадев, на Атанас Маргаритов и много други; къщи на средни търговци и занаятчии, като тази на Райчо Радев, на Щилиян Саръбекиров, на баба Руса Тодоряновска и други; малки къщи на дребни занаятчии и обикновени бедни селяни, като тази на Сава Маргаритов, на Стамат Стронглево (варджията), на Шина Ангелова Караджова, на поп Георги и много други. Тук има крайно интересни от архитектурно гледище къщи и на българи-мохамедани, като тази на Емин Али Беев и други. Ценни са и двете стари църкви на селото от 1836 година — „Св. Тодор" в Долната махала и „Св. Неделя" — в Горната (Пепелската), както и старите каменни сводови мостове при тях.

И с. Райково е давало голям брой добри майстори-строители, за които разказва 76-годишният и жизнен още майстор дядо Кольо Тодоров Кетев, който учил навремето занаята при известните майстори Димитър Костов Кетев, а сетне и при Димитър Дечев Сивков, „работили главно из Беломорието". Дядо Кольо ни говори как собственикът, като си поръчвал на майстора къща за градеж, му казвал само колко стаи да има и общо какви размери, като доставял и материала, а майсторът му я „скроявал, изграждал и украсявал по свой терк". А на въпроса дали тези „теркове" майсторите не са вземали и донасяли от Беломорието, където са работели, дядо Кольо енергично отговори отрицателно, тъй като там „животът бил друг и мястото било друго", а тук трябвало да се правят къщите „по нашенски теркове". Той поясни, че не знае да е имало из Беломорието и в турска Тракия турци или гърци майстори-зидари, затова „всички техни къщи и държавни сгради се правеха от наши майстори и строители". Тук особено се тачат и имената на големите майстори, родени от с. Левочево — Кафелов и Мечкаров.

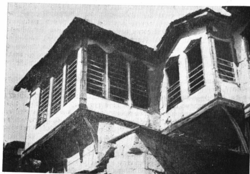
В гр. Устово, който навремето е бил пазарен център на този край и на чийто съботен пазар са се стичали хората от околните села, научната експедиция откри също ценни обекти от нашето народно архитектурно творчество. Действителна архитектурна стойност притежават редица големи къщи, например на Никола и Анка

х. Цоневи, на Петко Таков, на Васил Шереметов („надпуск", изписан отдолу и завършващ с двойна кобилица), на Стайко Видров, на Никола Келевски и много други, както и малки бедни къщички, като тези на Георги Ив. Пойдевски, на баба Мария Стоева Перпериева („мъжът ѝ дядо Ангел бил беден дюлгерин и войвода), на Кирил Дим. Петраков, на Иван Марчев (долу до река Бела) и други. В Устово има интересни стари каменни магазини, останали от някогашната чаршия, и две големи църкви — „Св. Богородица" от 1861 г. и „Св. Никола".

Не по-малко ценни архитектурни паметници намерихме в селата по долината на горното течение на р. Арда. И в малкото селце Арда, скрито в най-дълбоките пазви на Родопите, до самите извори на реката, недалече от българо-гръцката граница, българският майстор-строител е оставил изискани произведения на своето творчество, каквито са например къщите на Евтим Ангелов Каравълчов, на богатия абаджия, търговец, манифактурист и „доктор" (който лекувал болни) дядо Васил Ангелов, църквата „Св. Никола" от 1874 г. и други. Старият майстор-строител от това селце, 70-годишният дядо Георги Василев Кьоргогов ни разказа, че навремето почти всички мъже от селото са били строители и майстори, които ходили да строят из цялото Беломорие. На нашия въпрос, нямаше ли там местни майстори—турци и гърци, дядо Георги ни отговори: „Тогава, па и преди мен, по Беломорието нямаше нито турски, нито гръцки майстори и зидари. Те бягаха от тежката работа и бяха само по ментарджийски, по търговски работи" (!). Дядо Георги учил занаята при своя дядо Гого (сетне ослепял при работата, та го нарекли Кьоргого). Един от най-добрите майстори в селото бил уста Христо Волковски, който строил църквата „Св. Никола" в с. Арда, майстор Тодор Стоев, който строил църквата в с. Смилян, и други майстори.

Особено голямо архитектурно богатство се откри в малкото гранично село Могилица. Тука е прочутият Агушев конак, който представлява прекрасен архитектурен ансамбъл, съставен от трите просторни и богати жилища на тримата братя — големи турски феодали — Ариф Тахиров, Афуз Ариф и Мехмед Агушев, синове на големия феодален владетел на този край Агуш ага. Рядко можем да намерим у нас такова крупно дело на нашето народно строително изкуство. В този архитектурен комплекс българският майстор е вложил големи композиционни разбирания и размах както в общото решение на задачата, в създаването на добре оразмерени жилищни и отделно стопански дворове, така и при оформянето на вътрешните помещения (грамадни салони и просторни стаи). С изключително майсторство са обогатени тези помещения с чудни тавани, резбосани долапи, парапети на стълбите и пр. Външната архитектура е проста, но монументална. Обемите на целия архитектурен ансамбъл са уравновесени и подчертани сполучливо от бойната кула, по чиято измазана стряха има богата стенопис. Този рядък архитектурен паметник, датиран от каменна плоча над входа с 1258 година по егира (т. е. 1843 г.), в който е отразена така ясно мощта на феодала и строителното майсторство на експлоатирания поробен народ, сега е в изоставено състояние и се нуждае от сериозни грижи за поддържане.

Rodopskiotstarini.com

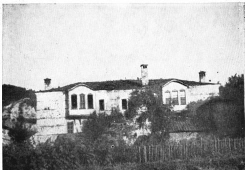

Фиг. 26. Райково — къщата на Милион Чешитев

Фиг. 27. Райково — къщата на Анастас Момчилов

RodopskiStarini.com

Фиг. 28. Райково — къщата на Г. Герджиков

Фиг. 29. Райково — къщата на Райчо Радев

RodopskiStarini.com

Фиг. 30. Райково — къщата на Георги х. Петков

RodopskiStarini.com

Фиг. 31. Райково — къща в Долната махала

Фиг. 32. Райково — надпуск (еркер)

RodopskiStarini.com

Фиг. 33. Райково — къщата на Тодор Янковски

Фиг. 34. Райково — комин от къщата на Димитър Герджиков

RodopskiStarini.com

Фиг. 35. Райково — църквата „Св. Тодор"

В селото, към джамията, до 1910 година е имало голямо старо турско училище („медресе"), в което се събирали до 450 ученици, понеже агите и пашите от целия Родопски край пращали тук синовете си да учат, с цел да избягнат станалата вече несигурна военна служба при разлагането на турския феодализъм. Това голямо медресе за съжаление е било съборено.

Тук има и някои частни къщи, също архитектурно ценни, като оная на Мехмед Али Инджов и други.

На няколко километра в планината, при махалата Черешово, се намират няколкото Агушеви стопански двора, които също имат изключително големи архитектурни качества, като цялостни ансамбли, решени с голяма реалистичност и художествено разбиране.

Вс. Смилян, което е било почти изцяло опожарено от турците при освобождението на този край през 1912 година, са останали много малко стари къщи. А тук е следвало да има ценни архитектурни паметници от миналото. Известно е, че при идването на турците Смилян е бил седалището на българския митрополит Висарион. През турско време тук е бил околийски център, като в последните времена е управлявал големият турски феодал Аджиаа (брат на споменатия Саалих-ага от гр. Смолян и убит от него поради съперничество). Предполага се, че върху развалините на някогашната българска митрополия Аджиаа е издигнал своя конак (къщата си), която по-късно, преди около 150 години, неговият найголям син Еминбей намалил и преустроил в сега запазения ѝ вид. Сега тя представлява много интересна и голяма помашка къща, с типичния голям салон и просторни стаи. До самата къща е запазен стар зид, чийто градеж и вкаменен хоросан могат да дават осно-

вание да се предполага, че това е стена от някогашната митрополия на Висариона, от преди идването на турците. В това село представлява архитектурен интерес и голямата помашка къща на Хашимовски, както и старата часовникова камбанария, по-късно преустройвана.

Село Чокманово, чисто българско село, въпреки че е сравнително ново, крие също голямо архитектурно богатство. Името си носи от „чок иман“, което значи „твърда вяра“ (тук са се преселили българи, които са напуснали другите села, за да избягнат насилственото потурчване). Населението се е препитавало главно със строителство (майстори—строители и зидари), овчарство (кехаи) и абаджилък. Майсторите са ходили да работят, както всички от този край, по цялото Беломорие; между тях най-известни били Гочо Семерджиев и Лазар Кьоровски. В селото се наброявали над 40,000 глави овце, които кехаите зиме карали на паша по Ксантийското и Гюмюрджинското поле. Абаджиите пък ходили да продават своята стока в Серес, Драма и Кавала. Изобщо населението е било много будно и предприемчиво. Представляват архитектурен интерес къщите на Христо х. Атанасуров, на Никола Велков Гелов, на Иван и Тома Шишкови, на Илия Райчев Манолов, на Ангел Камбаров, на Васил Кольковски и много други. Тука има и две църкви — едната „Св. пророк Илия“ от 1835 г. на самия площад, а другата — „Арахангел Михаил“ от 1885 г. в Долната махала.

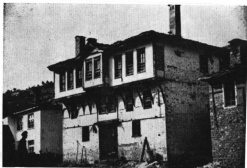
На път от с. Райково за с. Чокманово се минава непосредствено край малкото манастирче „Св. Атанасий“, разположено на малкото плато на едно възвишение, заобиколено от големи борови гори. По плочата в църквата се съди, че е изградена в 1870 година. Строител на манастира е бил устабаши х. Маргарит Дичев от с. Райково. Макар и малък — с леки и ниски сгради от изток и юг, а с каменен зид от другата страна — манастирския комплекс представлява уравновесен архитектурен ансамбъл, великолепно свързан с околния пейзаж.

Не по-малко интересни са в архитектурно отношение и групата чисто български села Полковник Серафимово, Горно и Долно Фатово и Габрица, особено първото.

Село Серафимово, бившо Аламидере, носи новото си име от 1935 година в чест на славния 21 полк и полковник Серафимов, които са разбили тук турците през Балканската война и за означаване на което на един връх над селото е издигнат добре лежащ паметник, дело на арх. М. Ножаров. Селото е разпръснато в 16 махали по стръмните склонове на планината. Главното препитание е било строителството из Беломорието, а жените са обработвали в селището тютюн и картофи. Тук експедицията набелязва десетки ценни архитектурни обекти на народното творчество като къщата на Райчо Хр. Чепилов в Харитовската махала, на Михаил Н. Симеонов в Моделската махала, на Христо Марчевски, на Михаил Питропов и на Иван Стоев Коджебов в Туневската махала, на Тодор Купчев и Тома Стоев Коджебов, на Георги Хайвански в Купчевската махала и много други. Но най-ценен обект в това село се явява безспорно архитектурният ансамбъл, образуван на една естествено повдигната площадка от голямата църква „Св. Богородица“, от двете училищни

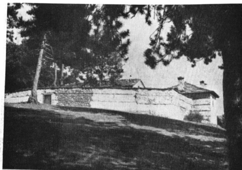

Фиг. 36. Устово — махалата при църквата „Св. Богородица“

Фиг. 37. Устово — къщата на Николай х. Цонев

RodopskiStarini.com

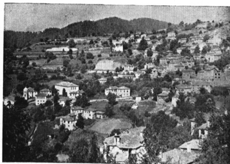

Фиг. 38. Манастирът „Св. Атанасий

Фиг. 39. Долно Фатово — църквата „Св. Параскева“

RodopskiStarini.com

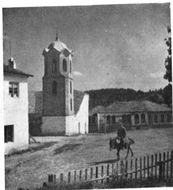

Фиг. 40. Чокманово — общ изглед

Фиг. 41. Чокманово — къща

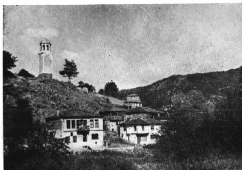
RodopskiStarini.com

Фиг. 42. Чокманово — църквата „Св. пророк Илия"

сгради и черковната камбанария. Заедно те образуват една пиацета, повдигната с висок подпорен зид 6—7 метра над дерето, и действуват пространствено извънредно мощно и организиращо за цялото село. (В селото е построено наскоро ново огромно училище. Как е жалко, че архитектът на това училище не се е поучил от майсторството на старите строители да създава верен с природата мащаб).

Старият местен 78-годишен майстор-строител дядо Сево Апостолов Сивков ни разказа много неща за строителството от неговото време и особено за големите майстори от тяхното село. Най-видният майстор е бил устабаши Стойо Болевски, който е построил тук църквата „Св. Богородица"; той е построил също джамиите в с. Елховец и в махалата Чатаклар в гр. Кърджали, дибоите в Рудозем и много други. Не по малко известен е бил и майстор Кольо Рабиша, който пък е строил дибоите в Кърджали, складовете в Узункьопру край Свиленград и редица каменни мостове. С голямо име се е ползувал и тукашният майстор устабаши Вълчо Караманолов, който е построил каменния мост в Първомай, Сусамската баня (в с. Сусам, Хасковско, близо до с. Буково), и голям брой строежи из Беломорието. Особено важно, което ни съобщи дядо Сево, е, че единствено тук в този край е имало е с н а ф с к а о р г а н и з а ц и я, в която влизали всички майстори—строители и зидари. Организацията си имала „еснафска каса", която давала „пари назаем на своите членове, поддържала кандилото на св. Тома (светията на строителите), правела чешми" и други. И църквата имала също каса, от която селяните

Фиг. 44. Смолян — часовниковата кула

вземали при нужда пари на заем. Дядо Сево също потвърди, че не знае да е имало по Беломорието и в турска Тракия турци или гърци майстори-строители и там не само къщите на турците и гърците, но и всички държавни сгради, джамии, мостове и казарми били строени от български майстори-зидари.

Името на село Фатово произхожда според местното население от това, че по тези места турците „фанали“ много българи и ги изклали, понеже не желаели да се потурчат. И тук главното препитание на населението е било строителството („дюлгерлък“). Почти цялото мъжко население е ходело като строители и зидари из Беломорието. В селото имало малко овчари и двама дребни абаджии, изработващи само 20—30 топа аби, които карали в Кърджали, където сами кроели и шиели в своите шивачници. Тук не са останали ценни в архитектурно отношение обекти. Представлява интерес само църквата „Св. Параскева“ от 1871 г., която вътре пространствено е добре оформена.

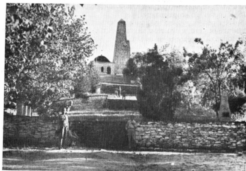
Старият 77-годишен местен майстор дядо Стоян Тодоров Петков ни даде сведения за големите майстори от това село. Уста Вълчо Енев е построил църквата „Св. Параскева“ в с. Фатово, старите турски казарми в гр. Кърджали и много други. Неговият син, майстор Тодор Вълчо Енев, е построил „дибоите“ в гр. Крумовград, както и много сгради из Беломорието. Само дядо Стоян е построил една джамия в Ксанти.

В останалата група от три села на Смолянска околия, Соколовци, Момчиловци и Славейно, има също не по-малко народно архитектурно богатство. В село Соколовци, разположено

 RodopskiStarini.com

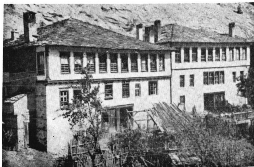

Фиг. 44. Полковник Серафимово — Туневска махала

Фиг. 45. Полковник Серафимово — паметникът на полковник Серафимов

Starini.com

Фиг. 46. Момчиловци — големи родови къщи

в дълбокото дере, от двете страни на пътя от Асеновград за Устово, къщите са монументални, стройни и високи, извисили се над два приземни каменни етажа, като че ли по-добре да „хванат слънцето", което долу в дерето по-трудно прониква. Тук могат да се посочат като интересни къщите на Георги Жайгаров, на Манол и Петър Лючеви и на Петър и Никола Добринови.

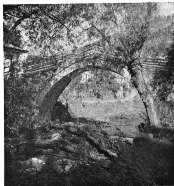
В с. Момчиловци архитектурното наследство е по-голямо. Научната експедиция тук реперира като ценни не само църквата „Св. Константин и Елена", строена в 1836 г. от майстор Манол от Дебър, но и къщите на Никола и Раичко Гаджеви, Атанас Раичков Илчев, Мария Стоева Хорева, Никола х. Георгиев Кундев, Димитър Радичев. Тук научихме интересния факт, че след построяването на църквата „Св. Константин и Елена" майсторите и работниците, углаве с башмайстора Манол, играли хоро, като всеки от тях дълго размахвал инструментите, с които работил (било тесла, чук, мистрия, бичкия, аршин и др.).

RodopskiStarini.com

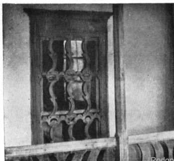
Фиг. 47. Арда — къщи от Горната махала

Фиг. 48. Арда — мост на р. Арда

RodopskiStarini.com

Фиг. 49. Арда — кьошк

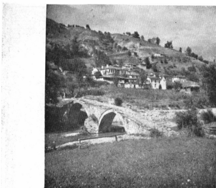

RodopskiStarini.com

Фиг. 50. Арда — прозорец към кьошка

Фиг. 51. Арда — вътрешна стълба в къщата на дядо Васил Ангелов

RodopskiStarini.com

Фиг. 52. Могилица — Агушевият конак

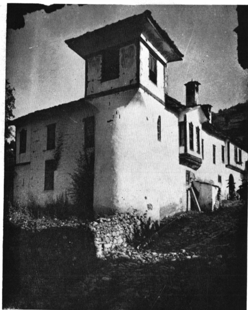
Фиг. 53. Могилица — Агушевият конак

RodopskiStarini.com

Фиг. 54. Могилица — Агушевият конак

RodopskiStarini.com

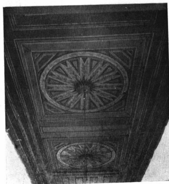

Фиг. 55. Могилица — Агушевият конак — кулата

RodopskiStarini.com

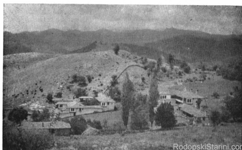
Фиг. 56. Могилица — наблюдателницата на кулата

Фиг. 57. Могилица — таван в Агушевия конак

RodopskiStarini.com

Фиг. 58. Могилица — хол в Агушевия конак

RodopskiStarini.com

Фиг. 59. Черешово — летните конаци на Агушеви

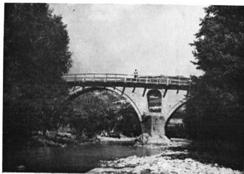
В своя маршрут научната експедиция обходи и Маданска и Асеновградска околия, като в първата посети гр. Мадан, с. Средногорци и с. Рудозем, а във втората — с. Чепеларе, с. Хвойна, Бачковския манастир, с. Бачково, Асенова крепост, гр. Асеновград, Араповския манастир „Св. Неделя" — недалече от с. Златовръх и Кукленския манастир „Св. Врач", а на връщане се спря и в гр. Ихтиман и в с. Нови хан.

В настоящия си доклад ще споменем само по няколко думи за Чепеларе и Хвойна, чиято народна архитектура по характер спада към така наречената „родопска архитектура". Но за съжаление „модерната архитектура" вече е нахълтала с пристъп в тези две селища и е изгонила до голяма степен местната народна строителна традиция. Могат да се отбележат като представляващи интерес в с. Чепеларе: къщите на Стефан Каров, на Атанас Дамянов и на Тодор Широков, а в с. Хвойна: на Илия Иванов Горалиев, на Христо Чинов и старата къща в двора на църквата „Св. Илия", приспособена сега за училище.

Експедицията навлезе с голяма радост в Маданска околия. Всички очаквахме с вълнение да се упознаем с този район, където големите подземни богатства и изграждащата се крупна рудодобивна промишленост изменят бързо и коренно досегашния му образ и създават нов, социалистически живот. Тук се поставя задачата, от една страна, да се съберат и изучат материалите от народното творчество, които рискуват да бъдат унищожени или изместени от новото строителство, а от друга — и което е особено важно, това ново, социалистическо строителство да бъде не само изобщо национално по форма, но конкретно свързано със специфичния културен и архитектурно-художествен облик на Родопския край. За съжаление обаче в маршрута на нашата експедиция ние можехме да отделим много малко време за тази околия. Затова тук във връзка с отговорността на задачата се налага да се изпрати друга специална научна експедиция.

В Маданска околия експедицията прекара само един ден като мина на два пъти пътем през новоизникналия промишлен възел Средногорци и се спря по половин ден в новите промишлени градове Мадан и Рудозем. Тук новото строителство е така силно заляло и видоизменило старите селища, че е трудно вече да се говори за стара народна архитектура. В замяна на това обаче и най-хладнокръвният наблюдател не може да не бъде обхванат от възторг пред новия, социалистически темп и пред новите, социалистически мащаби на строителство, които нашата Партия и Правителство провеждат в този богат „български Урал" Крупните флотационни заводи за промиване и обогатяване на рудата, която се докарва от различните шахти по въздушен или по релсов път, оставят не само незабравимо силно впечатление, но са станали и действителни градообразуващи фактори. Около тях изникват големи административни, жилищни, културно-битови, училищни, детски, стопански сгради — изникват с невероятно бърз темп цели нови, социалистически градове. Ограничението за строителството терен сред недрата на Родопите

RodopskoSelo.com

Фиг. 60. Рудозем — старият мост на р. Арда

е станал причина изграждането на тези нови градове да поставя пред градоустроителя и архитекта изключително трудни за разрешаване задачи. Трудността се е още повече увеличавала поради кратките срокове и стихийността, с която често е трябвало тези огромни и отговорни задачи да бъдат разрешавани. Но едновременно с това обаче трябва с огорчение да се отбележи, че при разрешаването на тези задачи съвременният български архитект и строител именно тук, в Родопите — в средата на описаната прекрасна народна родопска архитектура, — се е поучил недостатъчно от архитектурата, композиционните похвати и строителното майсторство на народния майстор от миналото. Докато при флотационните заводи, изградени по съветски планове, стръмният терен е бил добре използуван за разрешаване на технологическите изисквания, при строежа на културнобитовите и жилищни сгради, проектирани от наши архитекти, теренната конфигурация далече не е била взета предвид. И вместо умело компониране на обектите в околната среда и пейзажа — черта така типична за старата родопска народна архитектура, — новите строежи влизат в остър конфликт с тях; те не само са чужди по мащаб, но често са вкопани с единия си край по много метри в стръмния терен. Това особено може да се каже за строежите в гр. Мадан. Още по-остро се усеща несполучливият архитектурен образ на тези нови строежи. Тук смело може да се каже, че архитектите-проектанти не са направили никакъв опит и усилия да изпълнят директивата на др. Вълко Червенков за създаване на наша нова, социалистическа, национална по форма архитектура, и то на-

Фиг. 61. Мадан — жилищни блокове

ционална не изобщо, а конкретно произхождаща и свързана с прекрасната и типична по своя жанр и образ родопска архитектура. Този въпрос ние сега го само отбелязваме, безспорно той е извънредно отговорен и изисква специално разглеждане.

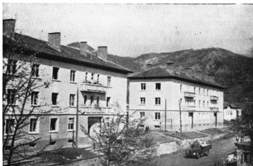
Няма да се спираме върху голямото архитектурно богатство на Асеновградската околия, през която експедицията също мина и се спря на няколко места, почвайки от уникалния архитектурен ансамбъл на Бачковския манастир надолу, и което богатство само за себе си трябва да бъде обект на отделно разглеждане.

Установеното от научната експедиция на БАН културно и творческо народно наследство от Родопския край представлява голямо богатство за развитието на нашата социалистическа култура. То трябва да се събере и грижливо изучи, конкретно във всяка област поотделно, с оглед на неговото научно и художествено творческо използуване.

С тази цел Институтът по градоустройство и архитектура започна още през тази година своята работа, като изпрати по обходените от експедицията места 3 научни бригади от архитекти, които в престой от по 15 и повече дни измериха и архитектурно заснеха най-ценните обекти в Смолян, Райково, Устово, Серафимово, Могилица, Соколовци, Момчиловци, Широка лъка и Стойките — общо на брой 72 къщи, 6 църкви, 4 моста, 5 ансамбъла и 1 цяла улица (с. Широка лъка). Част от този материал е даден като илюстрация към настоящия доклад.

RodopskiStanni.com

Фиг. 62. Рудозем — жилищни блокове

Събраните от научната експедиция различни материали имат не само културно и научно значение, но и немалко политическо такова. Тази година, когато капиталистическите „учени" правеха шум за някакво чествуване на 500-годишнината от падането на Византия, от идването на турците на Балканите и за тяхната „културна мисия", тези материали говорят неопровержимо, че въпреки разрушителното действие на турските варварски нашественици и окупатори на Балканите, въпреки опожаряванията от тях на цели села и области в Родопите, въпреки насилственото потурчване на българското население из този край творческият гений на българския народ тук е запазил своите жизнени възможности. Нещо повече, той е намерил сили в себе си да развие архитектурно-строителните, художествени, музикални и други традиции и да ги издигне до степен, че да създаде благодарение на тях през епохата на нашето Възраждане завършени произведения както на архитектурата, така и на изобразителните изкуства на музиката и на народния бит — комплексно, като цялостна българска народна култура. В тези реалистични произведения от нашето минало от този край има изключително много прогресивни черти, а в творческия метод и композиционните похвати на техните народни майстори — голям натрупан положителен опит и издигнато до съвършенство майсторство. Всичко това прави тези произведения действителна част от нашето народно възрожденско културно наследство.

То трябва да бъде изучено основно не само от нашите научни работници, но и от творците на нашето изкуство и култура, за да бъде претворено от тях в съвременните, социалистически произве-

RodopskiStarini.com

дения на изкуството и културата в Родопския край, за което новата и бързо развиваща се тук рудодобивна промишленост осигурява необходимата материална база.

Така създаваната в този район наша нова, социалистическа архитектура ще бъде не само изобщо национална по форма, но и конкретно свързана със специфичния културен и архитектурно-художествен облик на Родопския край. Затова цитираното в началото на доклада принципиално указание на др. Вълко Червенков от януарското съвещание ни задължава да заработим за изпълнението на тази високо патриотична задача с удвоени сили и повишен ентусиазъм.

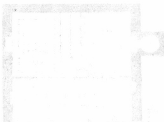
София, 1 септември 1953.

Проф. Любен Тонев
Член кореспондент и директор на Института по градоустройство и архитектура при БАН

RodopskiStarini.com

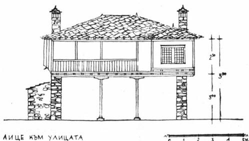
ПРИЛОЖЕНИЕ

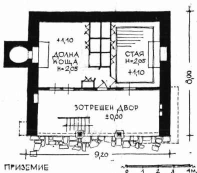
АРХИТЕКТУРНИ ЗАСНЕМАНИЯ НА КЪЩИ ОТ СРЕДНИТЕ РОДОПИ

RodopskiStarini.com

ТАБЛИЦА I

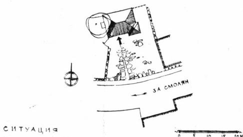

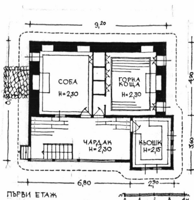

Райково — къщата на поп Георги

RodopskiStarini.com

ТАБЛИЦА II

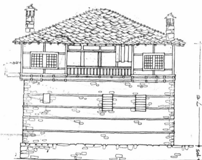

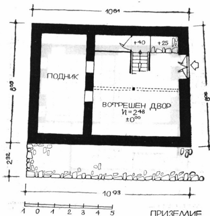

Райково — къщата на поп Георги

RodopskiStarini.com

ТАБЛИЦА III

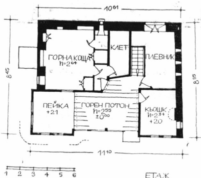

Устово — къщата на Никола Велинов

RodopskiStarini.com

ТАБЛИЦА IV

Устово — къщата на Никола Веливов

RodopskiStarini.com

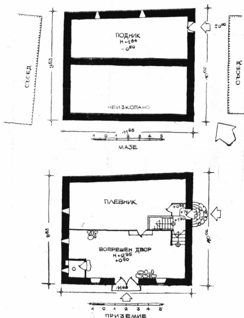
ТАБЛИЦА V

Устово — къщата на Никола х. Цонев

RodopskiStarini.com

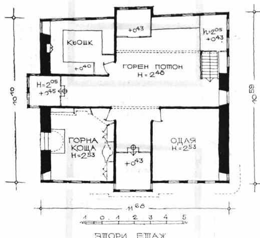
ТАБЛИЦА VI

Устово — къщата на Никола х. Цонев

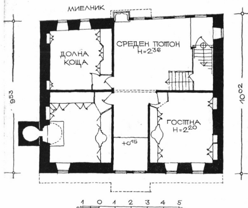
RodopskiStarini.com

ТАБЛИЦА VII

Устово — къщата на Никола х. Цонев

ТАБЛИЦА VIII

ПЪРВИ ЕТАЖ

Устово — къщата на Никола х. Цонев

RodopskiStarini.com

ТАБЛИЦА IX

с. ШИРОКА ЛЪКА - ДЕВИНСКО
ЦЪРКВАТА И СТАРОТО УЧИЛИЩЕ

Широка лъка — църквата и училището

ТАБЛИЦА X

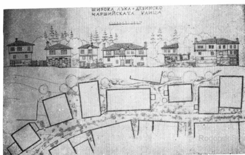
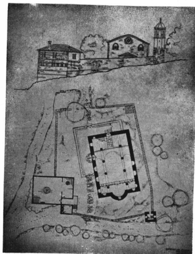

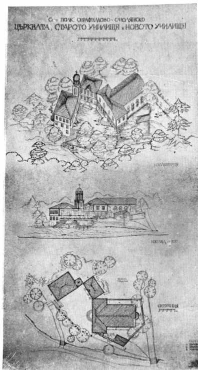
ТАБЛИЦА XI

Стойките — църквата и училището

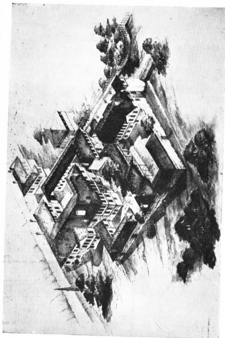
RodopskiStarini.com

ТАБЛИЦА XII

Серафимово — църквата, старото и новото училище

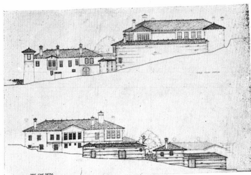
ТАБЛИЦА XIII

Могилица — Агушевият конак

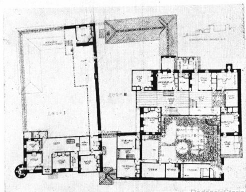
RodopskiStarini.com

ТАБЛИЦА XIV

Могилица — Агушевият конак — страничин фасади

ТАБЛИЦА XV

Могилица — Агушевият конак — план

RodopskiStarini.com

ИЗОБРАЗИТЕЛНИТЕ ИЗКУСТВА В СРЕДНИТЕ РОДОПИ

от Асен Василиев

Ако някой изследвач на изобразителните ни изкуства отиде из селищата на Средните Родопи, започне своята работа от старото и интересно селище Широка лъка, мине през с. Стойките, за да слезе в Смолян, обиколи из околията на този град и да кажем, че отиде в селата Могилица, Арда или Чокманово, спре да се познае по-старателно със селищата Райково и Устово, а после се спусне по течението на реката и се отбие в Соколовци и Момчиловци, преди да стигне до Чепино и Хвойна — ще се завърне с богат и разнообразен материал от тези селища. Ако пък към това се прибави ценното художествено наследство от Бачковския манастир, където художническата четка е оставила следи още от 11 век, или се прибави голямата колекция от стенопис и икони на Араповския манастир, картината относно изобразителните изкуства за тази част от родопските селища ще бъде разширена и плътно наситена.

Когато се разглеждат изкуствата в този край, налага се преди всичко да се има предвид обстоятелството, че те се развиват през няколко епохи — и главно през времето на Възраждането ни, откогато са запазени най-много материали и които бяха преди всичко обект на нашите наблюдения.

Твърде важна роля са играли и географското положение на проучваната област, огромният мъчнопроходим масив на планината, липсата на удобни пътища, както и вековното историческо минало на този край. За повечето от посетените от нас селища действителното освобождение е настъпило не през 1878, а след 1912 година, когато тази част от нашите земи бе присъединена към свободната ни държава.

Настоящето осведомително изложение обхваща само част от нашето изобразително изкуство в Родопите, а именно иконописството, църковните стенописи, стенни рисувани украси по къщите, резбарството, каменната пластика, създадени до годините на Балканската война.

През дългите години на робството изобразителните изкуства намираха главно приложение и развитие в единствената запазена институция на българския народ — църквата, която изигра прогресивна роля, противопоставяйки се на ислямa и на феодалната експлоатация. В този смисъл и църковните архитектурни паметници или живописта и резбарството, независимо от своята тематика, бяха по същество народополезни, прогресивни и патриотични прояви, които съдействуваха за запазване на народностното съзнание. За пълно и всеобхватно изобразително изкуство липсваха каквито и да било условия и ето защо нашите бележки за споходените родопски селища

RodopskiStarini.com

ще бъдат преди всичко върху изкуство с религиозна тематика. Ще засегнем и онези прояви на светско художествено творчество, предимно из областта на приложните изкуства, доколкото можахме да видим такива в някои частни жилищни сгради.

Като изключим художественото наследство от Бачковския манастир, църквата на Асенова крепост при Асеновград и късните църкви в самия град, които сега не бяха обект на нашите наблюдения, всички останали паметници са създадени едва през 19 век, и то след една точно установена дата — именно 1834 година, когато е била построена първата по това време църква „Св. Богородица" в с. Широка лъка. Известни са големите борби и самоотвержеността на българското население от това село, проявени при построяването на сградата. Този пример е бил последван в с. Чокманово, където през 1835 год. също строят църква, в с. Райково — през 1836 г. — две църкви, и така хронологически могат да се изредят строежите на църкви в останалите селища, дори и през 1912 година. Ние насочихме нашите усилия да проучим, доколкото това бе възможно през краткотрайния ни престой, проявите на живописта, резбарството и други изкуства, търсейки да установим:

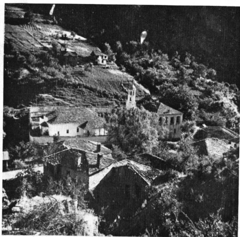
1. Какви паметници на изобразителното изкуство има от по-старо или от по-ново време.
2. Какъв характер носят тези изкуства — дали само чисто религиозен или могат да се намерят прояви и на светско, гражданско изкуство.
3. Съществуват ли паметници от резбарско изкуство и такива от каменна пластика.
4. Какви и кои майстори са работили из обходените селища.
5. Състоянието на паметниците.

В посока на тези проучвания ние установихме редица случаи, които ще изложим по-долу. На много места местното население из Средните Родопи пази спомени за някакви старинни манастири, отдавна унищожени и забравени. Такива случаи има твърде много, но ще посочим един от тях, а именно останки от „манастир" и основите на голяма базиликална църква в местността Гуреля, над с. Широка лъка, където неотдавна на това място е построена нова църковна сграда-параклис и е подновена традицията в определен ден местното население от околните села да се събира на курбан и веселие. Както там, така и на други места, стари църковни постройки са били унищожени от турците, а започналото помохамеданчване на българското население е попречило за възстановяването им. Такива старинни обекти са пръснати из планинския лабиринт и тяхното обхождане и проучване не е така лесно и достъпно.

Както казахме, в по-ново време, едва през първата половина на 19 век, започва строеж на църковни сгради. С тяхната архитектурна характеристика няма да се занимаваме. Ще отбележим само това, че почти във всички селища видът на тези църкви е един и същ: големи представителни трикорабни базиликални постройки и

RodopskiStarini.com

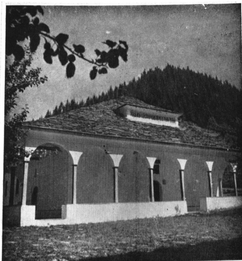

Фиг. 1. Общ изглед на църквата в с. Широка лъка

колони, които разделят корабите с една олтарна апсида. Стените на църквите са от здрав каменен градеж. Като пример ще дадем плана само на църквата „Св. Богородица" в с. Широка лъка, който дава представа и за плановете на повечето църкви из споходените селища, за които ще говорим по-долу. Архитектурното разрешение на тези църкви се е отразило и върху стенописната украса. Обширните стенни полета са дали възможност на художниците да развият нашироко както тематични стенописи, така и декоративни композиции. С малки изключения стенната украса е застъпена почти из всички църкви.

При разглеждане на църковно-строителното и изобразителното изкуство трябва да имаме предвид, че Родопите въпреки своя огромен масив са били достъпни от юг, а и от север. Културните огнища от Беломорието, включително и град Солун, както и ония от Тракия, на първо място Пловдив и особено Асеновград, където изглежда, че е имало формирана значителна групировка образописци, са излъчили множество майстори, които са кръстосали своето из-

RodopskiStarini.com

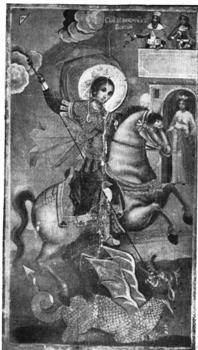

Фиг. 2. Западен изглед на църквата в с. Широка лъка

куство именно по родопските селища. Щастливото обстоятелство че по-голямата част от тези майстори са подписали своите имена, а някои от тях са отбелязали и местопроизхождението си, ни дава възможност да установим кое от изобразителното изкуство принадлежи на едните и кое на другите културни огнища. Също така може да се определи и националната принадлежност на тези майстори, неколцина от които са от чужд произход.

Ако разгледаме цялостно иконописното наследство на родопските църкви — стенописи и икони, ще трябва да признаем, че не може да се говори за очебийни стилни отлики, характерни за онзи край. Това изкуство се развива и се възпщъава в един период от около 50—60 години, крайно недостатъчно време, за да се обособи изкуство с отличителен локален характер. Нека се има предвид обстоятелството, че там не се е създал нито един местен майстор

Rodopskiotanni.com

Фиг. 3. Икона на св. Георги от 1834 г. в църквата на с. Широка лъка

RodopskiStarini.com

художник. Всички образописци, дошли по тези селища, са се застоявали временно или пък са донасяни икони от други места.

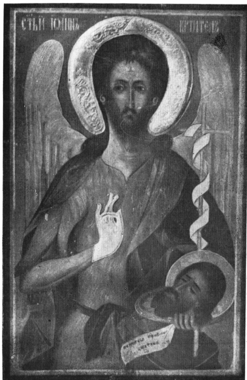
Длъжни сме обаче да отбележим две важни обстоятелства по отношение на иконографията — първо, че в разглежданата местна религиозна живопис съществуват явни индивидуални отлики, произтичащи от личните дарования на майсторите, и второ, в нея има вмъкнати известни нови народностни елементи и нова народностна тематика, продиктувана от общовъзрожденски идеи. Във връзка с това ще отбележим, че някои забележителни творби, в някои от които са вложени и патриотични чувства, ще останат за съжаление анонимни, както е случаят с иконите на църквата в с. Широка лъка, ония в църквата „Успение Богородично" в Устово, в църквата „Теодор Стратилат" в Райково, в църквата „Св. Илия" в с. Чокманово и другаде. От анонимните иконостасни икони заслужават поголямо внимание ония в църква „Св. Богородица" в с. Широка лъка (фиг. 1 и 2). Тези икони са рисувани през 1835—1836 година. Според местното предание те са правени от самоковски художник, чието име е забравено. Според нас тези икони могат да се отдадат почти със сигурност на един от двамата братя самоковци Димитър Зограф или Захари Зограф. В годините около 1834—1835 г. тяхното изкуство е твърде много уеднаквено и при липса на подписи съществува риск за смесване на авторството. Иконите са следните: св. Георги, 54 на 97 см (фиг. 3), с надпис: Сїа ікона прїложиха офчарето за дѣшевно имъ спасеніе 1835"[1]; Теодор Тирон; Константин и Елена; Успение Богородично; Богородица; Исус Христос; Иван Кръстител (фиг. 4); св. Никола; св. Атанас и св. Илия — с дата 1836 година. Иконите са рисувани с голямо разбиране, с чувство за форма и колорит, характерно за иконографията ни от онова време. В образите са положени изобщо тъмни, обгорели тонове, сенките са обобщени в дълбок кафяв тон, а светлините плуват в наситен златист охров цвят.

Нека се занимаем по-подробно с творчеството на майсторите, които са работили в Родопите. Броят на майсторите-образописци и резбари е доста голям. Творчеството на част от тези художници е протекло в по-дълги периоди от време, техните творби са пръснати и по различни места. Други от художниците можем да ги видим само на по едно място, а някои и само с по една творба. С художници от по-ново време, рисували след 1912—1913 година, няма да се занимаваме.

Нашия преглед ще започнем с един сравнително късен майстор, който е работил около 1900 година — Радослав С. Българов. Животописни сведения за него предстои да бъдат намерени. Негови творби са стенописите в църквата на с. Широка лъка, рисувани през 1902 година. На южната стена на църквата той е изписал голяма композиция — „Страшният съд". В нея авторът й е спазил общоприетите традиционни съставки и подредба, както и участвуващите лица във фантастичното събитие. Онова, което отличава

[1] В надписа думата „офчарето" (=овчарите) е написана напълно типично за изговора на Югозападна България.

RodopskiStarini.com

Фиг. 4. Икона на Иван Кръстител от 1834 г. в църквата на с. Широка лъка

RodopskiStarini.com

тази композиция от старите образци, е личното тълкуване на образите, които нито са напълно съвременни, нито напълно евангелски. Това се отнася и до общата третировка на фигурите. Колоритното виждане на художника е своеобразно — той е изпаднал в студени синкави тонове, които преобладават в цялата композиция. В някои от другите му стенописи се вижда, че Радослав С. Българов е правил усилия да се добере до реалистично тълкуване на образите, както е случаят с изображенията на отделни светци в дебелините на прозорците на северната стена. Наблюдателят обаче има основания да вярва, че образописецът не е бил получил здрава школовка, а от друга страна, и дарованието му не му е позволило да се добере до големи резултати. Той е оставил подписа си на олтарните врати (фиг. 5), който гласи: „1902 Радослав С. Българов". Същият майстор е рисувал и икони — такива могат да се видят в църквата „Св. Илия" на с. Хвойна. На иконата на архидякон Стефан се чете: „1901 иконопис Радослав Българов". Същият надпис се намира и върху иконата Исус Христос на владишкия трон в същата църква.[1]

Помощник и ученик на Радослав С. Българов е бил **Никола Посев**, родом от с. Широка лъка, но той не преуспял и по-късно се отказал от изкуството.

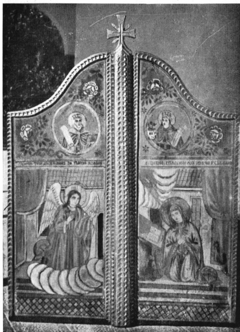
Значителна качествена и количествена продукция са дали **Димитър Христов** и **Георги Христов**. Вторият от тях на някои места се подписва Георги Хрисаф или Георги Ксаф. Ние сме се занимавали с тези художници и преди време.[2] През 1882 г. те са нарисували стенописите в църквата „Св. Неделя" в с. Райково. Стенописите са върху таваните на трите кораба, по стените, олтара и по южната стена отвън на църквата. Възпоменателният надпис над южната врата на църквата гласи: „Изобрази се храматъ на Св. В М Недѣля съ издивленіе на почитаемите Райкоски жителя мало и голѣмо под надзоръ съ чер. н — Вълчо Марковъ и Никола Костовъ. Изобразителите от Станимака Д. Хрис. и Г. Хрисавъ Въ лѣто 1882".

Освен множеството композиции в църквата двамата майстори са нарисували и различни декоративни елементи — предимно цветя или геометрични орнаменти, които запълват различни полета между стенописите. Особено внимание заслужава един орнамент, оставен около арката на един прозорец на южната стена, отвън на църквата. Димитър Христов и Георги Хрисаф са много вещи майстори, големи рисувачи, с познания за форма, колорити и техници. В тези стенописи те са вложили твърде много реалистични разбирания. Композиционното и фигуралното тълкуване в техните стенописи е много по-близко до неокласицизма и академизма, отколкото до принципите на византийското изкуство. Би могло да се допусне, че Георги Ксаф е

[1] Заслужава да се отбележи, че в църквата в с. Хвойна са запазени редица иконостасни икони от 1858 година от неизвестен, но даровит майстор, който е оставил само началните букви на името си L. N.

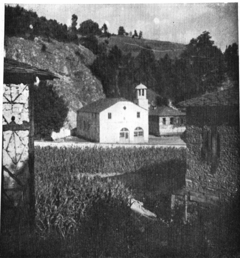
[2] Георги Ксаф е от гръцки произход. Роден е на 20. VI. 1856 г. в Асеновград. Умрял е на 9. II. 1931 г. Той е бил син на Фрисаф (Ксаф) Зографина. Според местни предания Георги учил при баща си. За баща му обаче не могат да се посочат засега каквито и да било сведения.

RodopskiStarini.com

Фиг. 5. Олтарни врати от църквата в с. Широка лъка

получил художествената си школовка под западно влияние. Така може да се обясни защо стенописите в райковската църква „Св. Неделя“, рисувани от него, когато е бил още 26-годишен, са лишени от духа на византийското изкуство. Има случаи обаче, както в

Фиг. 6. Изглед на църквата „Св. Дух" в гр. Смолян

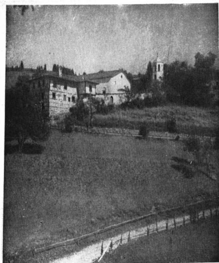
църквата „Св. Богородица" в Чепеларе, където двамата майстори рисували стенописите през 1922 година и където изписаните образи са по-близки до византийския стил. Тази стилова неустановеност в стенописите им може да се види и в рисуваните от тях икони. Георги Ксаф обаче е довел до виртуозно изпълнение своите икони, в които е вложил смесица от модернизирани византийски типове и академизъм. Между другите икони такъв образ на Богородица (фиг. 7) може да се види в църквата „Св. Спас" („Св. Дух") (фиг. 6) в гр. Смолян. Най-силното впечатление, което се добива от тия икони, е извънредно сложният, дълбоко почувствуван тон във всички степени и разновидности. С това постижение той дори ни учудва и ще остане един от редките майстори от миналия и началото на настоящия век, а като колорист ще заема едно от първите места на иконографията ни от онова време. Георги Ксаф е работил и в Пловдив и Асеновград и почти по всички църкви, за които по-горе споменахме, като се почне откъм 1880 година, та дори до 1930.

RodopskiStroiteli.com

Фиг. 7. Икона на Богородица, рисувана от Георги Ксаф в църквата „Св. Дух“ в гр. Смолян

RodopskiStarini.com

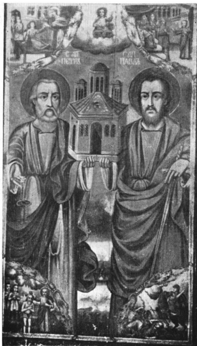

Фиг. 8. Изглед на църквата „Св. Петър и Павел" в с. Стойките

На Георги Ксаф обаче трябва да се посочи един съществен недостатък като културен творец — неговия неособено етичен обичай да прерисува образите на иконите от други майстори, макар само и лицата. Това прерисуване може да се установи в десетки случаи.

Димитър Христов е нарисувал иконите в църквата „Св. Петър и Павел" в с. Стойките (фиг. 8). Тези икони са следните: св. Илия, с подпис: „Д. Хр. 1874", Архангел Михаил, Константин и Елена — с подпис: „Д. Хр. 1874", св. Петър и Павел (фиг. 9), Богородица — с подпис: „Д. Хр. 1874", Исус Христос, Иван Кръстител, св. Никола (71 на 122 см) Христос с агнето, Възнесение. На иконостаса, под големите икони, образописецът е нарисувал и сцените от Шестоднева, в които е вмъкнал твърде много битови елементи и е направил опити да рисува и голи тела. Димитър Христов е опитен майстор и много добър техник.

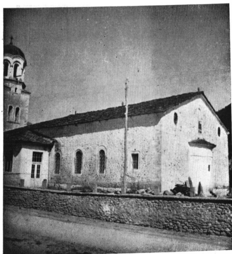
RodopskiStarini.com

Фиг. 9. Икона на св. Петър и Павел, рисувана от Димитър Христов, в църквата на с. Стойките

Един друг художник, от гръцки произход, ако съдим по подписното му име, е Димитър Астериади от Солун. Той е

RodopskiStarini.com

Фиг. 10. Изглед на църквата „Св. Теодор Стратилат“ в с. Райково

автор на стенописите в църквата „Теодор Стратилат“ от с. Райково (фиг. 10). Стенописите е нарисувал през 1872 година и по този случай е оставил следния възпоменателен надпис над южната врата на църквата: „Во слава на престаѧ трца и въ паметъ-тѧ на св. Великомученика Θеодора Стратилата изобразисѧ тое сфещнные храмъ Бж за спомоществованіето на обществото въ селу Долно Райкову διὰ χειρὸς Δημητρίου Αστεριάδου Θεσσαλονίκη“.

Допълнителен надпис в нартиката на църквата дава името на ктитора и датировката: „Вулчю Θомовъ 1872“.

Обстоен разбор на стенописното творчество на Димитър Астериади няма да правим. Художественото му творчество е твърде условно — той не се е проявил нито като голям рисувач (фиг. 11), нито като колорист. От неговите стенописи ще упоменем само сцената на „Страшният съд“, нарисувана в нартиката на църквата. Известия

Фиг. 11. „Тайната вечеря“, стенопис от църквата „Св. Теодор Стратилат“ в с. Райково

е композицията със същия сюжет, изписана от Захари Зограф през 1841 година в църквата „Св. Никола“ в Бачковския манастир (фиг. 12). В тази композиция Захари Зограф е представил като грешници съвременните му пловдивски чорбаджии и техните кокони. В църквата в Райково виждаме същата композиция, нарисувана от Димитър Астериади. Няма никакво съмнение, че той се е напълно повлиял от Захари Зограф. Когато е рисувал групата на грешниците в своята композиция, Димитър Астериади не е копирал напълно тази от Захари Зограф, но я е съкратил и опростил значително, като в някои от фигурите е представил местните родопски носии на райковчанките (фиг. 13 и 14). От съпоставяне на двата стенописа се вижда, че не са схванати интимните подбуди на Захари Зограф, който е иронизирал съвременниците си чорбаджии, а Димитър Астериади механически е пренел неговата идея.

Друг майстор от Солун е Димитър Щерев. Негови са иконите в устовската църква „Св. Никола“, рисувани през 1884 година и подписани така: „Из рука моя Д. Щ. Солунча“. Тези икони са на св. Тома, Три светители, св. Никола, Богородица, Исус Христос, Иван Кръстител, св. Спиридон и св. Димитър. Димитър Щерев е нарисувал и някои отделни икони в църквата „Св. Илия“ в с. Чокманово, от които тук даваме тази на св. Петър (фиг. 15). Тя има размери 54 на 108 см и носи следния надпис: „Съ издивението на Г. Петъръ Ивановъ Дърводелечъ отъ с. Чокманово 1892 рука Д. Щ. Сол“. През 1885 година същият образописец работи и в новата църква в с. Чокманово — „Архангел Михаил“, но за наша изненада той дава напълно слабо творчество.

RodopskiStarini.com

Фиг. 12. Откъс от композицията „Страшният съд" от Захари Зограф в църквата „Св. Никола" в Бачковския манастир

RodopskiStarini.com

Фиг. 13. Откъс от композицията „Страшният съд" от Димитър Астериади в църквата „Св. Теодор Стратилат" в с. Райково

RodopskiStarini.com

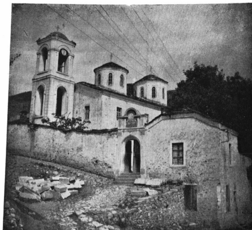
Фиг. 14. Откъс от същата композиция — с. Райково

RodopskiStarini.com

Фиг. 15. Икона „Св. Петър приема праведните души" в църквата „Св. Илия" в с. Чокманово

RodopskiStarini.com

Фиг. 16. Църквата „Св. Никола" в гр. Устово

Според някои сведения (получени от стария асеновградчанин Апостол х. Бешдремов) този Димитър Щерев оставил трима синове — Щерю, Нако и Ахилей, които се заселили в Асеновград, и обучени от баща си, продължили да рисуват икони. От тях най-добър бил Щерю Димитров.

Също така в устовската църква „Св. Никола" (фиг. 16) попаднахме на две значителни икони. Едната от тях е на Кирил и Методий, с размери 80 на 106 см, рисувана от Станислав Доспевски. Върху иконата се чете надпис: „1865 писа Станислав Д." (фиг. 17). Иконата е поставена на десния аналой. В сегашно време неук художник — „реставратор", е нанесъл някои „поправки" върху горния край на фона на иконата.

Другата икона е от Димитър Зограф от Търново, представляваща св. Тома, рисувана през 1838 година и вероятно донесена като дарение в църквата. Тя представлява особен интерес (фиг. 18). От нея виждаме, че Димитър Зограф, който няма нищо общо със самоковския си едноименник, е бил значителен майстор, с голямо дарование и художествени постижения. Размерите на иконата са 93 на 150 см. Върху нея Димитър Зограф е оставил следния надпис:

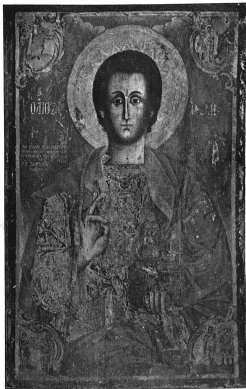
RodopskiStarini.com

Фиг. 17. Икона на Кирил и Методий от Ст. Доспевски в църквата „Св. Никола“ в гр. Устово

„Διε ξόδων των μαΐστορων καλφαδων και μαθητων των εντωρφετηȣ των Δαγεριδων: 1838 χιρ Δημητριȣ: τερνοβȣ:“

RodopskiStarini.com

Фиг. 18. Икона на св. Тома от 1838 г. в църквата „Св. Никола" в гр. Устово

RodopskiStarini.com

Фиг. 19. Икона на Кирил и Методий от Ст. Андонов, в църквата „Св. Неделя“ в гр. Устово

RodopskiStarini.com

Фиг. 20. Изглед на църквата „Св. Петър и Павел" в с. Соколовци

Не по-малко внимание заслужава и художникът Д и о н и с и, автор на иконостасните икони в църквата „Успение Богородично" в с. Чепеларе. За съжаление обаче лицата на една част от иконите на Богородица и детето, на Исус Христос и на Иван Кръстител са прерисувани от Георги Ксаф. Запазената оригинална икона от Диониси носи следния надпис:

„Εγραφν δια χυερ Διονυσιȣ μοναχȣ κ̓ ἐ]Διδοτε δωρεαν υρȣσα ἔχων, καὶ αφιέρωτας παρ αύτȣ τȣ ἰδιȣ gκονοκαφȣ γς μνημόσυνον αἰωνιον αυτȣ 1861 απριλιȣчб gς ακον δρι gς"

Ще посочим още неколцина майстори, представени само с отделни икони. Един от тези художници е някой си В. Е г е р, „от Казанлък", както той сам съобщава това в надписа на иконата. Тази икона представлява Богородичната смърт и се намира в църквата „Успение Богородично" в Устово.

Друг художник е Н. А в р а м о в, нарисувал една сборна икона — Богородица, св. Никола, св. Атанаси и св. Георги (38 на 52 см), която е запазена в райковската църква „Св. Теодор Стратилат". Върху иконата се чете надпис: „N. Аврамовъ Марта 7 1907 г."

RodopskiStarini.com

Видяхме и няколко икони от пазарджишкия художник Стефан Андонов (около 1840—1878 г.). Две негови икони са запазени в райковската църква „Св. Неделя“ — едната от тях представлява Кирил и Методий (фиг. 19), а другата — св. Тома, с отделни сцени от неговия живот, рисувана през 1870 година. Между другото художникът е нарисувал и инструментите на св. Тома, който е бил зидар. Тези инструменти са съвременни на художника и са твърде интересни по устройството си — това са една тесла, пергел, линия, един особен отвес, прав ъгъл и макара с навит конец.

Могат да се видят няколко икони и от Михаил Евангелиди от Ксанти, които са запазени в църквата „Св. Теодор Стратилат“ в Райково. Това са иконите Всех светих — от 1895 година и Исус Христос на владишкия трон. На тази икона той е оставил подписа си: „Μ. Ευαγγελίδης ξανθη 1908“

Ще споменем и образописеца Щерю Теодориев, българин от с. Еникьой, Ксантийско, който през 1913 година е изписал иконите и стенописите в църквата „Св. Петър и Павел“ в с. Соколовци[1] (фиг. 20). Щерю Теодориев е оставил подписа си върху иконата на Исус Христос на владишкия трон. Стенописите са нарисувани в отделни квадратни полета — св. Троица, Исус Христос, Иван Кръстител и Саваот, а в елипсовидни медальони са изобразени евангелистите. Иконите и стенописите се отличават с много наситени цветове, на места добре съчетани, но общият облик на художественото изпълнение е твърде любителско.

Без да сме изчерпили цялата иконографска продукция в района до Бачковския манастир, в настоящото изложение няма да се спираме на огромното художествено наследство на този манастир, което е твърде познато и изследвано. Ще посочим обаче един случай — именно за унищожените от пожар през 1902 година стенописи, рисувани върху външните стени на западните килии на манастира. Ст. Станимиров съобщава, че до по-късно време била запазена само източната стена със стенописите по нея. Той подробно описва тяхното съдържание и подредбата им по стената[2]. Днес вече не съществуват и тези стенописи — стената била съборена през 1927 година. Ние открихме една стара снимка (фиг. 21), запазена в библиотеката на манастира от протоиерей Синесий. Тази снимка дава възможност да си съставим обща представа за въпросните стенописи, а от надписа при тях научаваме името на автора им и времето, когато били рисувани. Художникът е бил Алекси Атанасов от Негуш. Надписът е имал следното съдържание: „Настоящая зография се направи въ време на игуменството на г. нeромонахъ Кирила въ 1846 година, юлий 22. Зографията е направена чрезъ моята ржка Алексий Атанасовъ от Негушъ“.

[1] Църквата в с. Соколовци е градена през 1836 година. На южната стена, отвън до вратата е запазен каменен надпис със следното съдържание: „єно ономати тων пн8 петр8 апкоξт: лоуонео мьаξгіон лоξ т8 хрістоу маξтор кнгьа кн терп тζорпатζіогл8 валфζоу ξаргоглоу графдимос 1836 ієн 4“

[2] Ст. Станимиров, Бачковският манастир през XIX в., сп. Родина, т. II, 1939, кн. I, стр. 56—57.

RodopskiStarini.com

Фиг. 21. Стенописи от разрушени сгради в Бачковския манастир

RodopskiStarini.com

Фиг. 22. Изглед на църквата и кулата на Араповския манастир

RodopskiStarini.com

Фиг. 23. Изглед на жилищните сгради на Араповския манастир

От Бачковския манастир ще слезем направо в манастира „Св. Неделя“, под Асеновград, известен под името Араповски манастир. Това е един от редките у нас манастири, построени всред поле. Неговата църква датира от 1848 година (фиг. 22). Тук освен особено забележителните манастирски сгради (фиг. 23) прави впечатление и стенописната украса на църквата. Манастирът, макар и късно възстановен, е проявил значителен живот на времето си — бил е и добре известен надалече от оня край. Изглежда, че е имало голяма библиотека, печатани са и щампи с изгледа на манастира или образи на светци. Една от металическите плочи за отпечатване на щампи е още запазена в манастира. На едната страна е изрязан образът на св. Неделя (фиг. 24). Надписът съдържа: „Тази икона изобразѧюща Араповский мѫнастиръ С. Т. Недѣлѧ издадена от Н. Пр. игȣмена Г. Герасимъ 1887. Нарисȣвалъ Димитрі Солȣнец въ Станимака“. Отпеча-

RodopskiStarini.com

Фиг. 24. Шампа по медна гравюра от Араповския манастир

тък от тази щампа ние намерихме през 1942 година в църквата „Св. Петър и Павел“ в гр. Прилеп. На гърба на медната плоча същият художник през 1893 година е изрязал гравюра за друга щампа — „Страшният съд“.

RodopskiStarini.com

Фиг. 25. Стенописни изображения из живота на Кирил и Методий в Араповския манастир

Стенописите в църквата на манастира, рисувани през 1848 година, смятаме, че са дело на известния възрожденски художник Георги Данчов. Там той се е подписал върху стенописите в олтара само с личното си име Георги. Надписът гласи така: „Петаръ Еню, Марчȣ Минчȣ... Гогȣ, Тодор Гїорг и Стȣан, Вѫлчȣ, Ниделчȣ Сѫба, Колчȣ ... (следват имена на дарители) ... лѣ: 1864 Іȣньї 13 писа Георгїй“. Макар още млад човек по онова време, той е успял да даде значителни постижения. Със стенописи е изпълнил цялата църква. Ние обаче ще се спрем на една важна и интересна част от тях. Това е един цикъл от композиции из живота на Кирил и Методий. Още през 1848 година, преди да е установен календарен ден за тяхното чествуване, Георги Данчов, бъдещият революционер и сподвижник на Васил Левски, известен със своя горещ патриотизъм, е отделил значителна част от южната стена на църквата, за да ни представи в два реда по три компо-

RodopskiStarini.com

Фиг. 26. Стенописни изображения из живота на Кирил и Методий в Араповския манастир

зиции сцени из живота и дейността на славянските просветители. Сцените са следните:

Горният ред — 1. Кирил и Методий „привождат" славянската азбука. 2. Кирил и Методий ръкополагат свещенослужител и 3. Кирил и Методий ръкополагат свещеноинок.

Долен ред — 1. Кирил кръщава цар Борис, а Методий проповядва пред народа. 2. Кирил се ръкополага пръвсвещеник и 3. Кирил проповядва Христовото благовестие (фиг. 25 и 26).

Забележително е, че в тези стенописи има силно подчертан народностен елемент, който художникът е вписал в житейската тематика на Кирил и Методий. В две от сцените са представени братята просветители, как проповядват пред народа (фиг. 27 и 28). Художникът е изобразил групи български селяни от 1848 година, жители на съседни села на манастира, с тогавашните им народни облекла, внимателно заслушани в проповедите. Нарисувани са селяни от различни възрасти, със светли руси образи. Облеклата им са потури, опасани с червени пояси, ментешета, отдолу се подават шарени ризи, краката са замотани в навуща, препасани с черни върви и обути в цървули (фиг. 30). Ментешетата са в белезникави цветове, някои по-тъмни, други сини, вместо с кожи те са украсени с гайтани.

RodopskiStarini.com

Фиг. 27. Кирил кръщава цар Борис I, а Методий проповядва пред народа — стенопис от Араповския манастир

Ризите са разноцветни — сини или зелени, някои от ризите са отворени, други преметнати. Едно дете, което е нарисувано в групата, е облечено в бяла риза и сини потури.

Композиция с подобен сюжет из дейността на славянските просветители е нарисувана и в аязмото при манастира. В стенописа са включени два момента — Кирил проповядва на народа, а Методий кръщава цар Борис. В тази група са представени и синовете му Владимир и Симеон (фиг. 29).

Тук ще отбележим, че художникът-възрожденец е бил напълно обладан от народностни чувства и не е пропуснал да изобрази и български народни светци. Върху западната и южната стена — под сцените от живота на Кирил и Методий са нарисувани: св. Иларион епископ Мъгленски, св. Марко архиепископ Преславски, св. Теофилакт патриарх Търновски, св. Iер... епископ Пловдивски и мъченик Манаси Габровски.

RodopskiStarini.com

Фиг. 28. Кирил проповядва пред народа — стенопис от Араповския манастир

От Георги Данчов е запазена в църквата и една икона на Кирил и Методий с размери 68 на 112 см (фиг. 30). Иконата е рисувана по-късно, надписът върху нея е: „Г. Данчов 1866".

В манастирската църква, която посещавам за трети път, можах да видя и една особено ценна икона-портрет на руския канонизиран книжовник, Ростовския митрополит Дмитри Ростовски, 1651—1709 година (фиг. 31)[1]. По всичко личи, че тази висoкохудожествена творба е рисувана твърде отдавна, но подпис и дата липсват. Надписът на иконата-портрет е писан по кръглото очертание на нимба и гласи:

„ѡ҃ра ст҃аго Димитриа Митрополита ростовскаго Новóявлéннаго чꙋдо-

[1] Подобен портрет на Дмитри Ростовски ние видяхме и в гробищната църква на Зографския манастир в Св. Гора. Надписът му е също по очертанието на нимба и съдържа: стыи дмитрїа мїтрополїтъ Ростовски чꙋдотворца (фиг. 32).

Фиг. 29. Кирил проповядва пред народа, а Методий кръщава цар Борис I — стенопис от аязмото на Араповския манастир

творца". В левия горен ъгъл на иконата е нарисувана митрополитска емблема, от двете страни на която в отвесен ред са написани отделни букви: ДБАР и МПМИѩ. Във фона зад митрополита са нарисувани редици подвързани книги с надписи: „Аппология, Р но, месецослови" и др. Как е попаднала в манастира тази икона-портрет, мъчно може да се установи, но може да се допусне, че манастирът е имал връзки дори с Русия.

В сбирката от икони в манастира се намира и една икона Разпятие Христово (37 на 62 см) — руска изработка, с надпис на опаката страна на иконата: „Россія Ярославлъ Помянутъ оупокоеній рабовъ Божіихъ Боляръ Николов іоанна. 2."

Един малко известен и незначителен образописец — **Р. Стоянов** (Райчо Стоянов) е нарисувал на южната врата на иконостаса образа

RodopskiStarini.com

Фиг. 30. Икона на Кирил и Методий от Георги Данчов в Араповския манастир

на св. Стефан. На иконата са написани голям брой имена на дарители.

След този кратък преглед на църковната живопис ще кажем, че из къщите на споменатите родопски селища са запазени тук-там и произведения на декоративното изкуство — рисувани стенни орнаментни украси. Някои от тях са по самите фасади на къщите. Ние обаче нямахме достатъчно време да се занимаваме с

RodopskiStanni.com

Фиг. 31. Портрет-икона на Димитър Ростовски в Араповския манастир

тях. Особено внимание заслужава украсата върху надвходния фронтон на къщата на В. Шереметов в Устово.

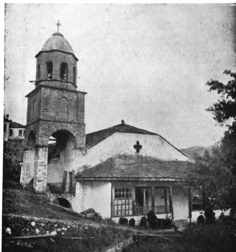
*

За резбарството в посетените родопски селища не може много да се говори. Църковната резба е твърде слабо застъпена. Във всички посетени от нас църкви в землищата до Бачковския манастир липсват резбарски иконостаси. Иконостасите са най-често обикновена дъсчена направа или най-много—украсени със струговани

Фиг. 32. Портрет на Димитър Ростовски от Зографския манастир на Св. Гора

дървени колонки. Такъв „таблалия" е иконостасът и в църквата „Св. Георги" в гр. Смолян (фиг. 33, 34). Майсторът е оставил и подписа си: „Ніколa Сірак мастора 1872 мартiв 25". Изключение правят олтарните двери и надиконостасното разпятия, на което е обърнато по-голямо внимание. Както в дверите, така и в разпятието резбите са сложно развити и високохудожествено изпълнени. Особено внимание обръщат тези резби в райковската църква „Св. Теодор Стратилат". Надиконостасните резби (фиг. 39) в тази църква правят силно впечатление както с високохудожествения си композиционен замисъл, така и с изпълнението. Между пищната растителност от сложно преплетени клонки, листа и цветове са накацали птици. Крилатите лами в основата на разпятието са много вещо стилизирани. В устата си са захапали кичури цветя. Птици ги нападат и кълват по главите — вероятно символика на борбата между

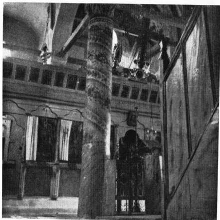

Фиг. 33. Изглед на църквата „Св. Георги“ в гр. Смолян

доброто и злото. От резбарските творби заслужават внимание резбарските двери в църквата „Св. Георги“ в гр. Смолян (фиг. 35), в църквата „Св. Неделя“ в Райково (фиг. 36) и в църквата „Св. Неделя“ в Араповския манастир (фиг. 37). Има опити да се даде известна украса и на някои от владишките тронове. В тези случаи резбарите са се спрели преди всичко на традиционните лъвски фигури. Най-интересни са лъвовете на трона в църквата „Св. Спас“ в гр. Смолян (фиг. 38), изработен от местния резбар Бечо Капсъзов, който се е поминал през 1912 година. Той е изработил и обикновения дъсчен иконостас в същата църква. Според някои местни спомени този майстор отивал да работи и из Пловдивско.

Тук ще кажем и за единствената дървена резбарска релефна и оцветена икона на Богородица, която видяхме в райковската църква „Св. Теодор Стратилат“ (фиг. 40). По всичко изглежда, че тази икона не е местна изработка, а е донесена вероятно от юг. Навремето такава релефна икона ние видяхме в българската църква в

Rodopskistarini.com

Фиг. 34. Вътрешен изглед от църквата „Св. Георги" в гр. Смолян

Дедеагач. Разликата между двете икони се състои в това, че докато райковската икона е само от дърво, в онази от Дедеагач върху дървото е наслоен гипсов пласт. За съжаление райковската икона не носи никакъв подпис или датировка. Нейният произход обаче изглежда не е по-ранен от началото на 19 век.

Домашната резба е намерила известно приложение по някои от частните жилища из селищата на Родопите. Резбарски тавани могат да се видят из къщите на по-заможните жители. Някои от тези тавани се отличават с известна вещина и вкус в художественото изпълнение. От посетените селища най-силно впечатление правят таваните в къщите на Агушеви в с. Могилица (фиг. 41 и 42), както и ония в Пангаловата къща в с. Райково. Все пак тези тавани отстъпват пред високохудожественото изпълнение на таваните, които познаваме от селищата по Стара планина. Не бяха редки случаите да видим и врати, украсени с типично подредени и различно профилирани дъсчици (фиг. 43 и 44). Можахме да видим също така и

Rodopskistarini.com

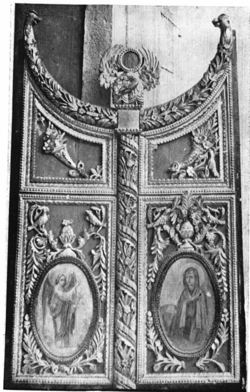
Фиг. 35. Олтарни двери от църквата „Св. Георги" в гр. Смолян

RodopskiStarini.com

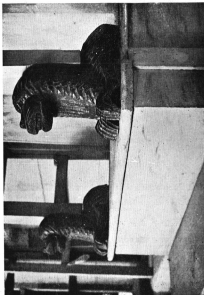
Фиг. 36. Олтарни двери от църквата „Св. Неделя" в с. Райково

RodopskiStarini.com

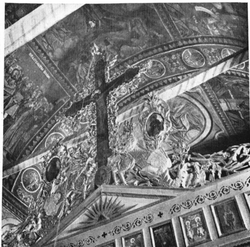
Фиг. 37. Олтарни двери от църквата „Св. Неделя" в Араповския манастир

RodopskiStarini.com

Фиг. 38. Лъвовете от владишкия трон в църквата „Св. Спас“ в гр. Смолян

RodopskiStarini.com

Фиг. 39. Горна част от резбите на иконостаса в църквата „Св. Теодор Стратилат" в с. Райково

оригинално замислени и композиционно подредени струговани и резбарски колонки из вътрешността на някои къщи или по парапетите на стълбища. Всичко това остави у нас убеждението, че майсторите-строители от Родопите са имали значителен усет за вътрешното оформяване на жилищния дом, успоредно с въображението, което са имали при устройството на фасадните разрешения. Там на много места възхищение предизвикват както конструктивното използуване на дървените греди, така и резбарската украса на конзоли и корнизи (фиг. 45).

Стенната рисувана украса по частните къщи също така е била твърде развита. Въпреки че нямахме достатъчно време да проследим нейното повсеместно приложение, но от образците, които можахме да видим в някои от още запазените стари къщи, останахме с убеждение, че тази украса е била разнообразна и добре изпълнена. В нея преобладават оригинално съчетани растителни орнаменти. От този вид най-силно впечатление прави украсата на

RodopskiStarini.com

Фиг. 40. Дървена ралефна икона от църквата „Св. Теодор Стратилат"
в с. Райково

RodopskiStarini.com

Фиг. 41. Резбарски таван от къщата на Агушеви в с. Могилица

надвходния фронтон на къщата на В. Шереметов в Устово. Това е един много рядък случай, в който въображението и смелостта на художника са стигнали до такива композиционни размери, каквито не могат да се видят по старите копривщенски или самоковски къщи. Имало е случаи, когато в стенописната украса на някои къщи са били рисувани и лъвски фигури. Такива видяхме върху свалени части от мазилка от една стара развалена къща в с. Райково и запазени в църквата „Теодор Стратилат“.

Накрая нека споменем и за каменната пластика. Както из другите краища на нашата страна по време на Възраждането ни това изкуство е намерило отражение и из Родопите. Там творбите от този род могат да се разделят на две групи — възпоменателни надписи и фигурални релефи. Особено разпространен е и досега обичаят да се поставят възпоменателни, декоративно оформени каменни плочи по частните жилища, както и по някои от обществените постройки. Тези паметни каменни надписи често пъти са били оцветявани и са взимали участие във фасадната украса на постройката.

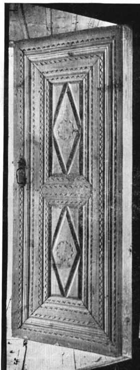
Втората група — фигурални изображения, се срещат най-много по църкви и чешми. В тези случаи са застъпени фигурите на риба, змия, кон, лъв, птици, както и обикновени розети,

RodopskiStarini.com

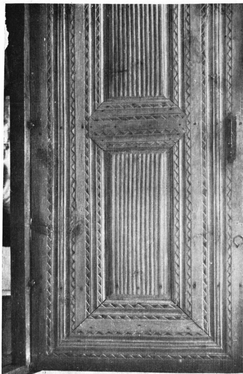
Фиг. 42. Средна част от резбарския таван в къщата на Агушеви в с. Могилица

небесните светила, кипариси или въжеобразен орнамент. Образът на риба е издълбан на входната дворна врата в църквата „Св. Неделя“ в с. Райково (фиг. 46). Змия е изобразена върху югозападния ъгъл на църквата „Св. Теодор Стратилат“ в с. Райково, а кон — върху северозападния ъгъл на църквата „Св. Петър и Павел“ в с. Стойките. Лъвове, птици и кипариси могат да се видят върху чешмата на Араповския манастир „Св. Неделя“, Асеновградско (фиг. 48). Единственото и твърде наивно изображение с човешка фигура е една каменна плочка, взидана в стената над западната врата на църквата „Св. Никола“ в с. Арда. Върху плочката са издълбани две фигурки на светци, а между тях — малко изображение на кораб. Според нас желанието на майстора е било вероятно да пред-

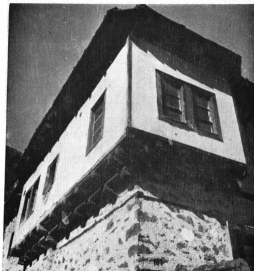
Фиг. 43. Резбарска врата от къщата на Яна Славчева в с. Широка лъка

RodopskiStarini.com

Фиг. 44. Част от резбарска врата в къщата на Яна Славчева в с. Широка лъка

RodopskiStarini.com

Фиг. 45. Конзоли и корнизи с резбарски украси на къща в с. Широка лъка

стави св. Никола като покровител на корабоплаването и на рибарите. При църквата „Св. Спас" в гр. Смолян е запазен един надвходен камък, украсен със звезди, луната и слънцето (фиг. 47).

Отделна човешка глава можахме да видим само в един случай — върху Радикоската чешма в с. Широка лъка (фиг. 49 и 50). Върху същата чешма са запазени и други каменни релефи от орнаментален характер.

* * *

Сбитото проследяване на изкуството в споходените родопски селища ни навежда на мисълта да потърсим някаква успоредица в развоя на общобългарското изкуство от това време. През Възраж-

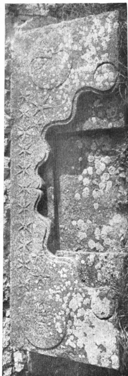
RodopskiStarini.com

Фиг. 46. Каменен релеф на дворната врата на църквата „Св. Неделя" в с. Райково

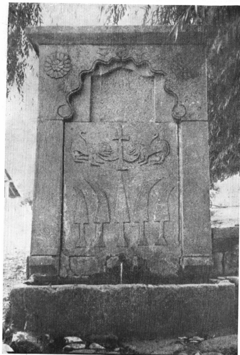
дането у нас се оформиха няколко художествени огнища, и то за забелязване в селища непосредствено свързани с нашите големи планини — Тревненската художествена школа в Стара планина, Самоковската—при Рила, Банската—при Пирин. При Шар планина в Македония пък се оформи Дебърската школа. Оформяването на тези художествени школи е било в зависимост от общия икономически и духовен подем на българите от онова време. Там се създадоха и развиха множество занаяти, създаде се търговски обмен, условията спомогнаха за развитието и на скотовъдството, добивът на кожи и вълна и тяхното обработване достигнаха големи размери. Производството на платове, а успоредно с него се разраснаха абаджийството и гайтанджийството. Разви се и производството на метални и дървени произведения. Изобилието на подходящи строителни материали способствува да се развие строителството и резбар-

RodopskiStarini.com

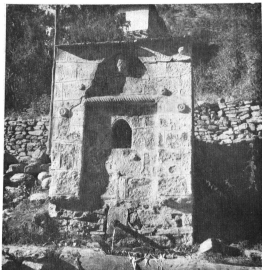
Фиг. 47. Надвходен праг от църквата „Св. Дух" в гр. Смолян

RodopskiStarini.com

Фиг. 48. Чешма с каменни украси при Араповския манастир

RodopskiStarini.com

Фиг. 49. Радикоската чешма в с. Широка лъка

ството. Там също така процъфтя и иконописното изкуство. Развитието на тези изкуства се дължи и на въздействието на запазени стари художествени традиции по ония места. Не малко значение са имали и някои близки стари културни центрове — Търново, Рилски манастир или пък Атонските манастири. В Родопите виждаме напълно същите материални условия, що се отнася до строителството, което достига висок разцвет, равен на другите строителни средища. Що се касае обаче до изобразителните изкуства, условията бяха коренно различни — тук старите традиции престанаха да живеят, защото бяха унищожени всички паметници, които са могли да подхранват художествената култура на населението. На това се дължи обстоятелството, че в Родопите не можаха да се обособят както художествени образописни и резбарски средища, така и отделни майстори. Затова художниците-образописци са идвали в родопските църкви от по-големите селища на Маришката долина или от Бело-

RodopskiStarini.com

Фиг. 50. Откъс от каменни релефи на Радикоската чешма в с. Широка лъка

морието; по тази причина и обликът на иконостасните паметници е твърде разнообразен. Явно е следователно, че мъчно може да се говори за типично родопско изобразително изкуство, създадено, развито и оформено в онзи край. За забелязване е обаче, че по-значителните и по-многобройните паметници от този характер са създадени от майстори, произхождащи от Маришка Тракия.

Асен Василиев
старши научен сътрудник
в Института за изобразителни изкуства

RodopskiStarini.com

RodopskiStarini.com

СЪСТОЯНИЕ НА НАРОДНАТА МУЗИКА В РОДОПИТЕ

Иван Качулев

Родопската народна песен е изследвана до известна степен от нашите музиколози Ангел Букорещлиев, Васил Стоин и Райна Кацарова. Песните, които са записали от български и българомохамедански селища, главно по реките Въча и Асеновица (Чая), са публикувани през 1934 година в обемист сборник „Родопски песни", издание на БАН. Този сборник съдържа мелодиите и текстовете на 1252 песни. Освен това Ангел Букорещлиев и Васил Стоин са направили кратка музикална характеристика на тоналните, ритмичните и метричните особености на същите песни.

Букорещлиев различава главно три групи песни според тоновия им обем. Първата група песни са изградени върху 2 или 3 тона. С такъв малък тонов обем са религиозните и обредните песни, които са вероятно и най-стари. Втора и най-значителна група са песните с тонов обем от 4 или 5 тона. И трета група песни — с най-голям тонов обем — от 6, 7 и 8 тона, а понякога и надхвърлящи една октава. Песните от последната група са най-развити и най-изразителни. По своя широк тонов обем родопската народна песен е почти единствена в сравнение с песните от други области у нас.

Повечето родопски песни са минорни, малка част са мажорни и незначителен брой са в ориенталска гама. За забелязване е, както подчертава Букорещлиев, че тъкмо ориенталската гама не е характерна за българомохамеданските песни. Особено нежни са пентатоничните, целотонни песни, каквито се пеят от цялото българско население в Родопите.

Родопската песен носи метричните особености на народната песен от цялата страна. Има песни в равноделни и неравноделни тактове и волни в tempo rubato. Но тя има и своите метрични отлики. Тук по-често се среща тривременният такт, който другаде е по-рядко явление. А бавната, волна песен е метрично по-очертана. Нейната волност се изявява винаги върху ясен и в определен, плавно пулсиращ метрум.

Букорещлиев намира, че „Родопските песни са най-запазените от чуждо влияние. Даже песните на помаците, които впрочем освен религията нищо друго не са възприели от турците — са запазили своята самобитност".

Затова в комплексната научно-осведомителна експедиция, която Отделението за изобразителни изкуства и култура при Българската академия на науките организира през 1953 година в Средните Родопи, моите задачи бяха да установя доколко днес традиционната народна песен е още жива в паметта на народния певец из Родоп-

RodopskiStarini.com

ската област, в кои селища е най-запазена, докъде се простират нейните граници на север към равнината — при изхода на реките Въча и Асеновица, срещат ли се нови песни със социалистическа тематика; да се запозная с народните музикални инструменти, употребявани от населението на този край, да издиря народни майстори на музикални инструменти; да преценя състоянието на художествената самодейност.

Експедицията мина през ония селища по коритото на реките Въча и Асеновица, откъдето има от по-преди записани мелодии и текстове на народни песни. Поради летния сезон, през който хората са заети с полска работа и по големите строителни обекти, и поради краткото време за музикалния фолклорист бе трудно да направи широки проучвания. В много селища можах да констатирам в общи черти състоянието на народната песен и да получа сведения главно за народните музикални инструменти и техните майстори, за които досега имахме оскъдни сведения и материали.

През пътуването се установи, че народната песен в посетената област съществува и днес в една много жива форма, особено по недостъпната долина на Въча, с изтъкнатите нейни музикални особености. Тя се поддържа от трудещите се по време на работа, народни веселия, обичаи и особено от лични певци, певици и свирци. От това явление правят изключение селищата с неуседнала култура, чието население в недалечното минало е било смесено с преселници от различни места. Такива са село Михалково, градовете Девин и Смолян.

Михалково някога е било българомохамеданско село, после става турско, а от 1914 година в него живеят българи, преселници от Пловдивско и Асеновградско. Там не можах да чуя песни, защото престоят беше малък. Но и 73-годишната жителка Велика Иванова, преселница от село Ситово, Пловдивско, ми каза: „Няма песни. Ний му казвами къркхъмбар"[1] — става дума за селото. А 75-годишен преселник от село Павелско, Асеновградско, добави: „Ний сми ут клин и ут ръкаф. Жените не пеят". Не можем да допуснем, че тук народната песен е съвсем изчезнала. Обаче много е вероятно тя да е обезличена поради слабите битови връзки между жителите преселници. В град Девин, който е бил в по-голямата си част българомохамедански и след изгарянето му в него се преселват българи от други родопски селища, народната песен също е загубила своето първоначално място. Но причина за поизчезване на народната песен в по-големите родопски селища като Девин и Смолян се дължи и на проникналата вече от равнината градска култура.

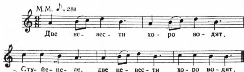
А в областта на новото, социалистическо строителство по Горна Арда — в градовете Мадан и Рудозем, днес се наблюдава интересно съжителство на старата и новата култура. До остатъците от старите българомохамедански села — Мадан и Рудозем, се издигат големите блокови жилища, обществени сгради и флотационни

[1] Всички думи и изрази, заградени в кавички, без да е посочен източникът, са местни термини и изказвания на събеседници от различни селища на Родопите.

RodopskiStatii.com

инсталации на двата нови града. В тия градове непрекъснато прииждат все нови хора от различни краища на Родопите и от вътрешността на страната. В Мадан на единия бряг на реката е новият град, а на отсрещната страна — старото село. На отсамния бряг, близо до новите постройки, в клин са се сгушили само няколко родопски къщи и старата джамия. В новия град шумят камиони, работници бързат към обектите. Всички трескаво работят. През деня не се чува старата народна песен, а песента на новото строителство. Обаче когато приближаваме старата ковашка махала, където в дървени бараки местни майстори чукат изкусно нажеженото желязо, българинът-мохамеданин Мехмед ни казва: „Вечер и тук има хубави стари песни. Когато се съберат да нижат тютюн и на байрам, жените пеят. И мъжете пеят." Явно е, че в тия нови градове, които събират трудещите се мъже и жени от всички краища на страната, скоро старата родопска песен ще отстъпи мястото си на нова музика.

През време на комплексното изследване на местната народна култура можа да се установи, че народната песен в Родопската област е процъфтявала в интересно диалектическо единство с другото народно творчество. В селища, гдето са се развили богата народна архитектура, изобразителни и приложни изкуства — и песента е достигнала по-богато и масово развитие. Такива са например селищата Широка лъка, Райково, Устово, Стойките, Момчиловци и други. В тия селища и околните на тях села песента и днес е много запазена. Колкото слизаме обаче надолу по достъпната долина на река Асеновица и се приближаваме към Асеновград, се забелязва разсейване на родопската народна песен и смесване с песните на равнината. Пълно разсейване на родопската песен е налице вече в село Бачково. Там стари жени показаха песни, които мелодически принадлежат изцяло на равнината и на Средногорието. Първата песен, която изпяха, е „Две невести хоро водят"[1]:
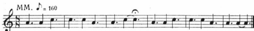

Експедицията направи най-голям престой в Широка лъка и Райково. Затова от двете села можах да събера повече сведения и материали за народните песни и музикалните инструменти. В Широка лъка записах слухово 40 песни от певиците Вася Бочукова, 21-годишна, и Ангелина Славчева, 30-годишна, а в Райково — 20 песни от българка-мохамеданка Емин Касабов, 26-годишен. Песенният

[1] Пълните словесни текстове на песните се съхраняват в архива на Института за музика при БАН.

репертоар на тия певци е твърде голям. Всеки от тях знае от 100 до 200 песни. А според сведенията на родопчани такива певци в Родопския край има почти във всяко село или махала.

Битовите форми в село Широка лъка и до днес са много запазени. Така битово са запазени близките около него села Гела, Солища, Върбово, Махмутица и други малки и по-големи махали, както и посетеното от нас село Стойките — на 3—4 километра югоизточно от Широка лъка. Редом с богатата и оригинална народна архитектура в Широка лъка е много жива красивата и изразителна народна родопска песен. Широколъчани имат голям и богат песенен репертоар от хороводни песни, песни на меджия, на попрелка, песни, свързани с обичаи — сватбарски, гергьовски и други. В Широка лъка, както и по целите Родопи, народните песни се изпълняват едногласно, макар да се изнасят от група певци. Изключение правят само някои селища в Пещерско, например Ракитово, и в Златоградско — село Неделино, където има двугласно пеене. Тия селища представляват оазиси сред общия родопски народен музикален стил. Затова те трябва да бъдат отделно и подробно проучени. Преди всичко е потребно да се установи дали жителите им са местни или са преселници от области, където и днес съществува диафонното пеене. При масово изпълнение на песни в Родопите се практикува и антифонно пеене — „на зиговàр", като група певци или певици запяват мелодията, а друга група отпява същата мелодия.

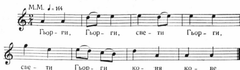
От записаните в Широка лъка и Райково песни тук даваме мелодиите и текстовете само на около 20 подбрани от тях. Следващата песен „Развивай, Добро, пувивай" е първата хороводна, с която в Широка лъка се започват пролетните хора. Тя се играе само на Гергьовден. Според обичая с нея се „развива" хорото. То се играе от стари баби и се води от кърмачка, която няма умрели деца. И по стъпките си това хоро се отличава от другите родопски хора:

Развивай, Добро, пувивай,
Орех са с листи развива.
Пуд оряшану съдеха
Тързии, Добро, златари.
Тързии съдла шияха,
Златари юзде леяха,
За нивеста са готвяха —
Дори до Феря сватуве.

Тоновият обем на тази хороводна песен е много малък — една малка терца. В ритмично отношение тя е моноритмична. Всичко това свидетелствува, че тя е една от много старите песни, свързани с обичая.
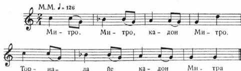
След като бъде „развито“ хорото, играчите подхващат хороводната „Гьорги, Гьорги, свети Гьорги“:

Гьорги, Гьорги, свети Гьорги,
Свети Гьорги конян кове,
Конян кове, подковава,
Стара майка диван стои,
Та си пита свети Гьорги:
— Къде збираш и торнуваш?

Тази хороводна песен е в минорна-еолийска гама. Мелодически тя е добре развита. Нейният тонов обем обхваща една септима. Квартовите и терцовите ходове в мелодията ѝ придават пентатоничен характер.

Следващите седем хороводни са любими песни на широколъчани при игра на песен. Някои от тях, като „Кундисал ми е Караджа“ или „Карай, майко, кой караш“, с малки промени в мелодията се чуват почти навсякъде по целите Родопи. Същото може да се каже и за останалите хороводни. Общото ми впечатление е, че тук в Родопския край няма онова разнообразие на мелодически варианти, каквото има в Тракия, Средногорието и Балкана, Пиринско и други области:
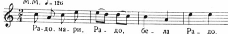

Митро, Митро, кадон Митро.
Торнала йе кадон Митра
Ут сараян нах бунарян
Студна вода да наточи,
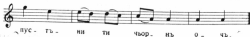
RodopskiStarini.com

Де я срьошна луду младу.
То на Митра проговаря:
— Митро, Митро, кадо́н Митро,
Къде ти е кола́нчено,
Кола́нчено от ко́рсчено
Герда́нчено от шийкана?

*

М.М. ♩= 126
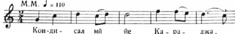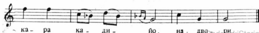

Радо, мари, Радо, бела Радо,
Пустини ти чьорни очи,
Чорни очи кат чирешки!
Кой ги види за тех плачи,
Е хи вигях и заплаках.
Радо, мари, Радо, бела Радо,
Пустана ти кьонка снашка,
Кьонка, кьонка кат фиданка!
Кой та види, за теп плачи,
Е тъ вигях и заплаках.

*

М.М. ♩= 110
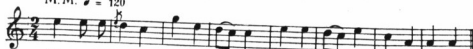

RodopskiStarini.com
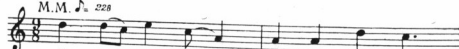
Кондисал ми йе Караджe,
Кара кадийо, на двори,
Та му украдна два сина,
Два сина, два челебия,
Та хи Караджe утведъ
На високана планино,
Та чи Караджe пуроча:
— Носитъ здрави кадийо,
Да мъ кадия пруводи
Мандова кожа с алтони,
Мечкина кожа с грошови,
Да си му пусна два сина,
Два сина, два челебия.

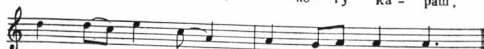
*

— Тропни, Калинке, да тропниме,
Да са пукат селянине,
Селянине, душманине!
— Как да тропна, как да рипна,
Йо виш, майкя де ма гльода
Од вратата ваф кишона.
— Тропни, Калинке, да тропниме,
Тебий майкя, мений баба.
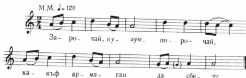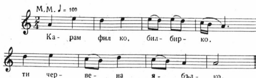
*

— Карай, майчо, когу караш,
Мене, майчо, нимой кара.
Мене йе мума йодражела,
Йодражела, йомилела,
Кайно мий китка перувнишка,
Ут загоре донесена.

RodopskiStarini.com

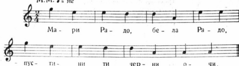
Зарочай, кузум, порочай
Какъф армаган да збера,
Да збера, да ти провогя?
— Юначе, луду и младу,
Ти толкус ли се не сетиш.
Какво ми носят момини,
Момини, главенецини?
На бела шийка герданче,
На кьонку корсче коланче.
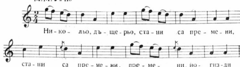

Карамфилко, билбирко,
Ти червена ябълко,
Ти са, джанъм, фаляше,
Хем фаляше, форляше,
Чи ти вину не пиеш,
Вину й бела ракия
Пък на вину миришеш,
Вину й бела ракия.
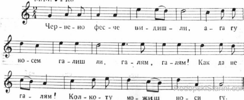
Следващите хороводни песни „Нико льо, дъщерьо" и „Червено фесче видиш ли" станаха чрез самодейните колективи много популярни песни по цялата страна. Първата песен давам в два мелодически и словесни варианта. Вторият е преработен и развит от художествените колективи. Той е станал много популярен сред младите певци:

RodopskiStarini.com
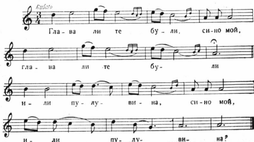

Нико льо, дъщерьо,
Стани се премени,
Премени, йогизди,
На хоро да идем,
Че са дошли, Нико,
Райкофски юнаци,
Устофски попучери,
И дошьол е, Нико,
Вълчо Пехливански,
Христо Капитански,
Тодур Бобутански,
С дльогини шелвари,
На харман крсени,
С водач мерени,
С губерка шити,
Отзат пробити.

RodopskiStanni.com

Червено фесче видиш ли,
А га гу носем галиш ли?
— Галям, галям, как да не галям,
Колкоту можиш носи гу.
Куприя риза видиш ли,
А га я носем галиш ли?
— Галям, галям, как да не галям,
Колкоту можиш носи я.
Тьонко коланче видиш ли,
А га го носим галиш ли?
— Галям, галям, как да не галям,
Колкоту можиш носи гу.
Шалъм шалвари видиш ли,
А га ги футкам галиш ли?
— Галям, галям, как да не галям,
Колкоту можиш футкай ги.
Лустри кондурки видиш ли,
А га ги тропкам галиш ли?
— Галям, галям, как да не галям,
Колкоту можиш тропкай ги.

Ето и две по-волни, широки родопски песни. Първата песен „Глава ли те були, сино мой" се пее най-вече на събор от мъже, а втората — „На мене ли си, Русо, сордна и гньовна", се пее на попрелка от жени:

RodopskiStarini.com

Глава ли те були, сино мой, глава ли те були,
Или пулувина, сино мой, или пулувина?
— Ни ма глава були, маму ма, ниту пулувина —
Сарцену ма були, маму ма, за сношнана вечир,
За сношнана вечир, маму ма, за сношноно любя.
За друк жа я женят, маму ма, за друк жа я женят.

*

Rubato ♪ = 58-63

На ме- не ли си, Ру-со,
сорд-на, и гньов- на, на ме-
не ли си, Ру-со, и- ли на се- лу?

На мене ли си, Русо, сордна и гньовна,
На мене ли си, Русо, или на селу?
— Нисом на селу, лудо, ам сам на теби,
Чи ма измами, лудо, та ма изведи
Сай долу, долу, лудо, на край селону!
Та ми облюби, лудо, белону лице,
И ми укърши, лудо, кьоикана снашка!
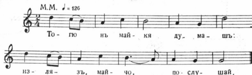
Носители на народната песен в Родопите са и мъжете. Те пеят почти наравно с жените. Родопчани имат здрави, тембристи и емоционално топли, най-често ниски гласове, с естествена постановка. Техните гласове звучат свободно, напред в устната кухина. Певците родопчани имат хубаво и равномерно дишане от диафрагма. С особено майсторство те изпълняват широките и плавни родопски песни. На красивите гласове и естествена постановка на родопчани биха завидели и школувани певци.

Някои по-непознати думи в горните песни: *торнува*-тръгва, *сараян*-къщата, *бунарян*-кладенеца, *корсчено*-кръстчето, *кьонка*-тънка, *мандова*-волска, *кишона*-кьошето, *йодражела*-задържала, *водач*-кобилица, *куприя-коприна*, *шалъм*-червени. *футкам*-вея. *галям-обичам*, *облюби*-нацелува.

Забележка. Мелодиите на всички песни в статията са транспонирани в гама с по-малко арматурни знаци.

НОВИ ПЕСНИ СЪС СЪВРЕМЕННА ТЕМАТИКА

След 9 септември 1944 година и тук, както и другаде у нас, се съчиняват песни в народен дух, които отразяват съвременния живот. Автори на повечето от тия песни са учители и ръководители на самодейни колективи. Мелодиите на някои от тях са стари народни от този край, а други са съчинени в общ народен тон. Езиково тия песни са напълно на родопско наречие. Изпълнявани от самодейните колективи в селото, където са създадени, те се възприемат и пеят от всички. Някои от тях са станали популярни и в други близки селища. Следващата песен „Плач на гората" е съчинена в Широка лъка от учителя Никола Гьочев:
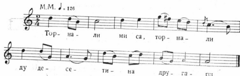

Тогю нъ майкя думашъ:
— Излязъ, майчо, послушай,
Какво мъ плачъ горона,
Горона, майчо, лѣтнана.
— Подзъмъ мънѣ замъно,
Зимана веки утидъ
И пролятуну са зададъ,
Пак нах мен никой нъ дойдъ
Маркацияна да сяче.
Каде лъ, Рагю, да идъ
Сас ударнана бръгада,
Боржъ трупъ да режъ,
Боржъ гредъ да дела?
Рипна мъ Тогю утидъ,
С барабан разгласи
Със списацъ, със дъсетнъцъ,
Врю нах горона варвьот
Маркацияна да сякот.
Торнаха моски и женски —
Момчата и мумичата
Варвьот и са пръпират
Кой ударник жа станъ,
Та планон да са изполнъ —
За сечтон и за извозан.
Всичконьо в срокан да станъ,
Червенков да на похвалъ.
Москинъ трупъ режаха,

RodopskiStarini.com
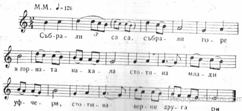
Женънъ кора беляха,
Хем на горб я носяха
Ваз бърчинки, паданки.
Всичко са зарос зароса,
От трупъ и от варлинъ
За нашънъ новъ строежъ,
За нашънъ новъ заводъ.

Най-много нови песни намерих в село Стойките: „Голям каул" съчинена от Райчо Ст. Райчев, и „Овчарска ферма", „Ударник" и „Нещем война, всички сме за мир", съчинени от Апостол Кисьов, библиотекар при читалището и ръководител на самодейния колектив в селото:

Торнала ми са до десетина другари
Да варвьот в гора зелена, минни подпори да сякот.
Нарамили са, мале ле, брадвини и триони,
Ага са в гора утишли, сьоднали да си пугалчьот,
Голям си кауль сториха и на Червенков писаха,
Чи планон жа гу изполнят сто и пидесе процента
И на Порви май ударник цялана група жа стани.
(И на Девети септември ударник група жа стани)
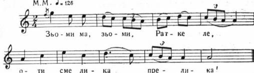
*

RodopskiStarini.com
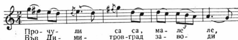
Събрали са са, събрали горе в горнана махала
Стотина млади уфчери, стотина верни другари.
Верна си дума сториха, мине не мине гудина,
Всички офци да сбирот, гулема ферма да сторят.
Кльотини дребни уфчици, да им са бóян удвои,
Пекь уки волна да дават и мера млеку да дуьот.
Пекь уки волна да дават и мера млеку да дуьот,
Малу гулему пу селу жа й ситу и ублечену!
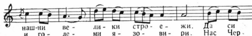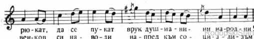
*

Зьоми ма, зьоми, Радке ле, оти сме лика прилика!
— Как да те зьома, Иване, ут горскини работници,
Ти си си, кузум, най-назякь, егь окни са женум, Иване,
Льосни си брадва и трийонь, плюйни си на цап на роки,
Та чи стани ударник, тугава жа си та зьома.
— Ех, Рада, Рада мари, Радке ле, е жа си варя-надваря,
Ех, Рада, Рада мари, Радке ле, твоини екран другари.
И ударнки ща да стана на Порви май ваф порвини.
Ж а сега женум, Радке ле, и пак ща теби да зьома.
(И ударник ща да стана и на Девети септември
Ваф порвини ща да сегя и пак ща теби да зьома.)

*

RodopskiStatini.com

Прочули са са, мале ле, нашни велики строежи —
Във Димитровград заводи и големи язовири.
Да си рюкат, да се пукат врук душманини народни!
Нас Червенков си на води напред към социализъм!
Отличили са, мале ле, уфчери и звеноводци,
Трактористи, комбайнери, млогу горски работници.
Граничари сме на отбир, границата верно пазим.
Какви са стоки излели ут нашни нови фабрики,
Фабрики, още заводи, кооперативни ступанства.
Да си рюкат, да са пукат врук душмани народни,
Ний свубодно си живеем, нищем вуйна—врук сме за мир!

НАРОДНИ МУЗИКАЛНИ ИНСТРУМЕНТИ

Освен от народната песен музикалната култура на един народ или на населението в една област се определя в най-голяма степен и от народните музикални инструменти. Затова през пътуването ни в Родопите си поставих задача да събера повече сведения за музикалните и технологическите особености на битуващите в този край народни музикални инструменти, за границите на тяхното разпространение и за майсторите, които ги изработват. Както вече споменах, това ми се наложи и от обстоятелството, че Родопите в това отношение са останали твърде малко проучени.

Чрез информатори родопчани, възрастни и по-млади, се установи, че най-разпространен и най-типичен народен музикален инструмент по целите Родопи е гайдата.

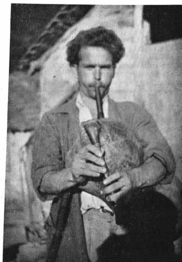
И до днес там „бес гайдъ не ставъ веселие, угощение, сватба и хоро“. Почти във всяко село има от 20 до 30 и повече гайдари, назовавани от местното население „гайдажйи“. По броя на гайдарите от посетените селища на първо място са селата Широка лъка, Стойките, Полковник Серафимово, Чокманово, Момчиловци, Райково, Устово. В Широка лъка ми казват: „В миналото тук свиреха на гайда една трета от хората“ — става дума за мъжете. „А и сега има гайдажии — от 20 до 25 души.“

Докато другаде из страната овчарите свирят с лиричния духов народен инструмент — кавала, в Родопите овчарски музикален инструмент е звучната родопска „каба гайда“. Информатор от село Чокманово описва типичната картина на овчарския живот преди двадесетина години. Овчарят, след като разположи стадото си по тучната родопска поляна, се е качвал на високо място и там е засвирвал с гайда: „То бе чудо и две. Само дъ слушъш. По-рано гайдътъ беши нъ модъ“. А в село Арда друг информатор казва: „Иначи ни мош съ нъучи нъ гайдъ, аку си нъ друк зънъят, усвен уфчѐр“. Обаче в Родопите има и много свирци на гайда от други професии.

В миналото, до затварянето на Беломорието, родопчани през лятото са пасели големите стада от кози и овце по родопските

По-непознати думи в горните четири песни: *подзъма*-есен, *мъно*-мина, *зъмно*-зимата, *маркацияна*-белязани за сеч дървета, *боржъ*-бързо, *врю*, *врук*-всички, *моски*—мъже, *каул*-обещание, *боян*-ръст, *цап*-дръжка, *рюкат*-викат.

RodopskiStarini.com

Гайдар от с. Полковник Серафимово

ливади, а през зимата са слизали на юг по Беломорието. Изпращането на стадата през есен и посрещането им напролет е ставало при много тържествен народен церемониал. За случая овчарите са нагласяли на вратовете на по-едрите кози, пърчове и овни бронзови звънци — „чанове" и кованн от ламарина „тюмбелеци". С цялото си овчарско снаряжение и с неразделната гайда те са повеждали стадата по дългия път на юг. Жените — майки и девойки, са излизали накрая на селото и са пеели специални за случая прощални песни. Възкачи ли се стадото на близкия рид, овчарите са засвирвали дружно широка гайдарска мелодия под медните гласове на овчарските звънци[1]. Звучната родопска гайда оглася родопските усои и постепенно нейните звуци замират в далечината.

[1] Овчарските звънци и звънчарският занаят са описани от същия автор в статията „Звънчарството в град Гоце Делчев, т. II на Известията на Института за музика 1955.

RodopskiStarini.com

Ансамблово свирене с няколко гайди се практикува и при други случаи в бита на родопчани. И днес при събори, сватби, хора и народни празненства се свири едновременно с 3 и повече гайди. Според разказа на местни хора масово гайдарско свирене се е наблюдавало преди 20—30 години на събора, който става на св. Пантелеймон, 9 август, в местността Рожен. На роженската широка поляна тогава са се събирали хиляди сборяни и до стотина гайдари от близките и от по-далечните села.

В Родопския край гайдата се употребява и като солов инструмент. С гайда се поддържа още и песента. Родопските гайдари сами пеят и свирят или с гайдата си придружават песента на други певци. Гайдата е любим инструмент на местното население. Свирците-гайдари не се отказват от нея и когато напуснат родния край. Много родопчани, отишли като служещи в София и други градове в страната, не се разделят от родопската „каба гайда". Затова с право можем да обявим гайдата за масов народен инструмент по целите Родопи.

Външно описание, материал, размери и украса на родопската гайда. Мехът и дървените части на родопската гайда са по-големи от ония на гайдите в други краища у нас. Вероятно техните по-едри размери са наложени от това, че тук гайдарите свирят и пеят и ниският регистър на каба гайдата се явява удобен да придружава пеенето.

Родопските майстори изработват меха на гайдите от кожа на едро яре или от „средна коза": „Хасъл се прави от по-малкъ коза — звездáрка (едногодишно женско яре) или чипиш (едногодишно мъжко яре). Предпочита се червена или сива кожа. Тия кожи са по-здрави." Кожата се приготвя по следния начин. Прясната ярешка кожа насоляват откъм одраната страна със стотина грама стрити ситно готварска сол и малко стипца. След това обръщат кожата с козината навън, нагъват я и я оставят да престои така 24 часа. После на осолената кожа изравняват и изрязват долната страна, завързват я от всички краища и я надуват. При това положение я оставят да съхне. През време на съхненето майсторът я остригва. „Кату й надутъ, нямъ упасност дъ я проережи." След като изсъхне, той я намазва със смес от олио и оцет: „Кърши я и я мажи, докато умекни". Още докато е влажна кожата, майсторът поставя и роговете — „прèснелите" за ручилото, гайдуницата и духалото.

Големите размери на този кожен резервоар за въздух отговаря на големината на гайдуницата и ручилото. Гайдуницата е дълга от 30 до 35 сантиметра, с отвор на цевта 0·8 милиметра. Ручилото се наставя от три, а при големите каба гайди — от четири части — „нàсосалки" и общо достига от 77 до 90 сантиметра, с отвор на цевта 1 сантиметър[1].

Гайдуницата, ручилото и духалото или, както казват родопчани — „гайданѝцата, бручѝлото (бурчѝлото) и нàдуелката", се изработват от дърво — от дрян (Cornus mas. L.), дива слива-джанка (Prunus cera-

[1] Мехът на гайдите от други краища у нас е от кожа на малко яре. Дължината на гайдуницата е отъ 24 до 28 см, а ручилото от 50 до 59 см.

RodopskiStanni.com

sifera Ehrh), клен (Acer campestre L.) и други твърди дървета: „Шамширово дърво (чемшир, Buxus semper virens L.) е още по-хубаво, ама тук го нямъ. По-рано донасяхме шамшир от Атон“.

Едни от майсторите изработват цевите на гайдата със свредели и обикновено ножче, а други, в по-ново време — на струг — „чӑрк“. Гайдуницата на родопската гайда в повечето случаи има ръбеста форма. А долният ѝ край е винаги подвит в тъп ъгъл. Цевта на този край не е разширена както при гайдуниците на гайди от други области.

Гайдуницата на родопската гайда има 8 дупки за пръстите — 7 по средата на предната страна и една на задната. Диаметърът на дупките е от 0·2 до 0·9 мм. Най-големи са осмата и четвъртата дупка, броени отдолу нагоре, а най-малка е най-горната — седмата дупка, която стои срещуположно на осмата.

Ручилото се изработва с три различни широки свредела. Най-долната му част — „крӑйното“, с най-голям свредел, а следващите две — с по-малък.

Майсторите изработват пискуните на гайдуницата и ручилото от дърво, което има голяма сърцевина — от „мекӣш“ — татарски явор (Acer tataricum L.) или от бъз (Sambucus). Широколъшките майстори на гайди казват, че по техния край мекиш няма и тѐ си го доставят от Кричим.

Според свирците тоновата височина на пискуните зависи от дължината на процепа. Затова те винаги навиват в основата на пискуна конец, с който го скъсяват или удължават, а с това правят тона му по-висок или по-нисък. А за да поддържат пискуните меки и пъргави, те ги мажат с лой или с мозък от кост — „нужлӣнъ“.

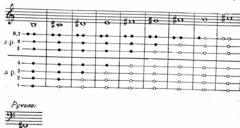
Дървените части на родопските гайди са богато гравирани и изписани. За украса на тия части майсторите използуват втулки и „парчѐта“ от кози рога. Тяхната красива изработка говори не само за дърводелска сръчност, но и за артистичния вкус на родопчанина. През пътуването си имах случай да видя в село Могилица една гайда, изработена от свирепа Георги Марков, 38-годишен, милиционер, родом от село Кремен, Смолянско. С тънката си изработка, богата украса и цветен подбор на дърво и кост, тя представлява същинска художествена народна творба.

По сведения на гайдари в Родопите се е свирело на гайди с двойни гайдуници — „чифтѐ гайданӣци“. Те са изработвани от едно цяло дърво, подобно на свирка двоянка, с тази разлика, че тук и двете цеви са мелодийни, на една тонова височина. Пръстовите дупки на двойните гайдуници са поставени една срещу друга и при свирене се закриват или откриват с един пръст. Мелодията от двете цеви се чува в унисон. Гайдарите казват: „Свирят две гайди“. До преди десетина години на гайда с двойна гайдуница е свирел гайдарят Ангел Чучуранов, 50-годишен, от село Махмутица.

В Средните Родопи почти във всяко селище има майстори-свирци, които покрай другата си работа изработват и гайди за продан. По-известни майстори от този край са: Гълъб Златков, 50-годишен, от село Рудозем, Тодор Шишков, 45-годишен, от село Солища, Димитър Блядков, 60-годишен, от село Павелско. Добри майстори

в село Широка лъка са Сава Златев, 64-годишен, и Димитър Гривнин-Шумката, 43-годишен. В село Стойките работят гайди Илия Тодоров Ружинов, 43-годишен, работник, Пею Вълков Лалов, 48-годишен, „уфчер". В село Момчиловци — Братан Г. Братанов, 21-годишен. А по-рано е работил гайди и неговият дядо. В село Хвойна майстори на гайди са Петър Ганев, 60-годишен, и синът му Васил Ганев.

Музикални особености на родопската гайда. Родопските майстори изработват гайдите в няколко големини, следователно и в няколко строя. Строят им зависи от дължината на гайдуницата и ручилото: „Гайдата по мехъ ни мош дъ я познаеш, а само по гайданицатъ и бручилуту", казват родопчани. Има гайди във висок строй — „жарò" и в нисък строй—„каба". Гайдуниците на високите или наричани още „средни гайди" при затворени дупки дават основен тон „h" или „b", а ручилото — „Fis" или „F", от голямата октава. Ето апликатурата и тоновата редица, която се получава от гайдуницата на високата родопска каба гайда в „H" строй:

От дадената таблица се вижда, че при последователното откриване на дупките на гайдуницата се получава от нея мажорна тонова редица, в общ една нона. А чрез комбинация на пръсти се получава в горния ѝ регистър само два хроматични тона — сол бекар и ла бекар — първият със затворени 5, 6 и 8 дупка, а вторият — с 5 и 8 дупка. Затова горният регистър на родопските гайди имат по-големи тонални възможности. При гайдите е неприложим принципът за пренадуване въз основа на аликвотни тонове. Това се дължи изобщо на тяхното устройство.

Тоновата чистота на родопските гайди както на гайдите от други области у нас е относителна. Едни от тоновете в звуковата редица са по-ниски, а други — по-високи. Поради тази причина и тук свирците поставят в единия край на дупките на гайдуницата восък, с който коригират тоновите височини. Родопските гайдари

RodopskiStarini.com

уравновесяват височината на отделните тонове и с полуповдигане на пръстите.

Родопските каба гайди звучат секунда или терца по-ниско от гайдите в „B“ и „H“ строй. Те са в „A“, „AS“ и дори в „G“ строй.

Тонът на всички строеве гайди е много мек, топъл и звуково наситен. Тяхното ручило и гайдуница звучат едновременно подобно на фагот и „B“ кларинет.

Родопската гайда както родопската песен постепенно изчезват по течението на река Асеновица. Последни селища, където майстори работят родопски гайди, са селата Хвойна и Павелско. Колкото приближаваме и отминаваме Асеновград, родопската гайда се загубва, за да отстъпи място на по-малката по размери и по-висока по тон гайда, характерна за равнината и за други планински области у нас.

Триставни и едноставни кавали се срещат по-рядко в Родопския край. В много села ми отговориха: „Тук ни свирят нъ къвал. Къвалъ е рятkъ работа“. А в село Арда ми казаха: „Къвалъ хубаво свири, ама тук няма такива навици“. Обаче в някои села има по един-двама кавалджии. В село Стойките ми съобщиха, че има повече кавалджии.

В Родопите не работят кавали. Свирците родопчани си купуват кавалите от вътрешността на страната: „Къвали си купувами ут Пловдиф. Тук нямъ майстори нъ къвали“.

Дюдюк. На дюдюк—„пещелка“, свирят децата—воловарчета и пастирчета. Някои сами си правят дюдюците, а други си ги купуват. Изработват ги от дърво, най-вече от върба и от тръстика. Тръстика донасят от други краища. В миналото зидарите и овчарите са носели тръстика от Беломорието. По-възрастни хора разказват: „Кату дунисем тръстика от Беломорието, одрежим еднатъ стрънъ, пъхним в другътъ чуканче (дървена задънка), направим дупки и пищелкътъ е готова. Фърлим я нъ дитету.“

Двоянките — „чифте пищелки“ се срещат много рядко в Родопския край. Навсякъде ми отговориха: „Двойни пищялки няма. Чифте пищялки са рядко. Децатъ свирят с двойни пищялки“.

Гъдулката е съвсем чужд инструмент на народната музикална практика в Родопите. Родопчани казват: „Нъ този инструмент тук ни съ свири. Гъдулкъ при нас нямъ. Кемене нямаме. Нъ гъдулка свирят циганите-копанари, дету идвахъ по-рано мечки и маймуни да разиграват. От тях ги знаим“. В село Чокманово ми казаха, че някога е имало свирец на „гъола“ — гъдулка. И името, с което я назоват, говори за равнината. Това се потвърди и от информатор: „Първото име научих от копанарите, които сѫ идвали в селуту“. Свирец на гъдулка е имало и в село Широка лъка. На младини е свирел дядо Стоян Пеловски, 95-годишен. Гъдулката я наследил от баща си, който като зидар в Беломорието я донася от Тасос преди 100—120 години. Дядо Стоян казва: „Нъ хурото хич ни излизах дъ свиря. Само ф къщи и нъ пупрелка. Нъ киминче други нямъши дъ свирят.“ В Широка лъка намерихме една гъдулка в зъболекаря д-р Каров. Установи се, че и тя е донесена от равнината.

Зурна и тъпан. Зурната битува много отдавна в Родопския край. Както другаде у нас тя върви неразделно от тъпана. Свирци

на тия два народни музикални инструмента според родопчани са циганите и турците от този край. Обаче срещат се свирци на зурна и между българите-мохамедани. С тия инструменти се обслужват народните хора, сватби, байрам и други празненства на турци и на българи-мохамедани.

Тамбура. От дрънковите народни музикални инструменти тук се употребява тамбурата,назовавана от местното население „саз". Свирците сами си изработват инструментите. На тамбура свирят българите и най-много българите-мохамедани. Според родопчани тамбурата е пренесена много отдавна от Беломорието.[1]

ХУДОЖЕСТВЕНА САМОДЕЙНОСТ

В миналото в Родопския край е имало хорови и оркестрови състави само в по-големите селища като Смолян, Райково и Устово. Днес художествената музикална самодейност е значително нараснала. Самодейни бигови колективи има и в най-отдалечените и наймалки селища. В българомохамеданските села в тия колективи вече участвуват момци и девойки.

Повечето битови колективи използуват в оркестъра народните музикални инструменти: гайди, кавали, тамбури и съвсем чуждия на този край народен инструмент гъдулката. А от западноевропейските инструменти и тук, както и другаде у нас, много голямо място се дава на акордеона.

В никое селище не намерихме народен оркестър, в който масово да се използува изтъкнатият от нас най-характерен за Родопите народен инструмент родопската гайда, както и тамбурата. Явно, че и тук музикалните ръководители на самодейните ансамбли създават народен оркестър, подражавайки на народните оркестрови състави в страната, без да вземат предвид народната музикална практика на своя край. Според нас родопският народен оркестър трябва да бъде изграден изключително от местни духови и струнни инструменти. По този начин родопският народен оркестър ще получи местна украса и физиономия.

Битовите колективи изпълняват предимно местната народна песен, а същевременно попълват репертоара си с любимите масови песни. Те изнасят концерти пред граничари и трудещи се от големите строителни обекти и пред гражданството. Концертите на самодейците се слушат от всички с интерес. Те твърде много допринасят за музикалното възпитание на жителите от този край. Обаче поради лошия вкус на някои музикални ръководители чрез тия колективи се профанират и хубави родопски песни. Много често явление е мажорни народни песни, колкото и рядко да се срещат, да се изпълняват от младежите по подражание на колективите в банален терцов втори глас над мелодията. Тази практика трябва да се из-

[1] В Родопите са проникнали и някои западноевропейски музикални инструменти: кларинет, цигулка, тромба и други медни инструменти. На тях свирят предимно цигани.

RodopskiStarini.com

остави, защото художествената самодейност преди всичко има задачата да запазва и същевременно правилно да подпомага развитието на народната песен.

*

От изнесените дотук сведения и материали за народната родопска песен и народните музикални инструменти, събрани през време на експедицията, се вижда, че в Средните Родопи с малки изключения е още много свежо запазена една стара народна музикална култура. Въпреки турското владичество и насилствените потурчвания българското и българомохамеданското население в затворената и отдалечена от равнината област продължава и днес да живее с богатото музикално наследство на своите деди. Тук по чудните дипли на Родопите, в закътаните селища и в старата родопска къща се носи нежната и изразителна родопска песен. А при веселия и празник се чува звучната родопска гайда. Народът пее за Момчил войвода, за смели юнаци и за хайдути, нежни любовни песни за тръгнали на път овчар или гурбетчия и песни за освободителните войни. Записаните и обнародваните досега родопски народни песни представляват малка част от народопесенното богатство на този български край. Именно затова се налага на Института за музика при БАН да предприеме още в близките години цялостно записване и проучване, и то по механичен начин — с магнетофонни и киноснимачни апарати, народните песни, инструменталните мелодии и народните хора, игри и танци. Тия материали ще послужат на музиковеда да изследва по-широко родопската народна музика, а същевременно те ще бъдат използувани от българския композитор, писател и хореограф за художествено претворяване и за самодейността.

RodopskiStarini.com

ИЗВОДИ И ПРЕПОРЪКИ

ОТ КОМПЛЕКСНАТА НАУЧНА ЕКСПЕДИЦИЯ НА ОТДЕЛЕНИЕТО ЗА ИЗОБРАЗИТЕЛНИ ИЗКУСТВА И КУЛТУРА ПРИ БАН ИЗ РОДОПИТЕ, ПРОВЕДЕНА ПРЕЗ М. ЮЛИ 1953 ГОДИНА

Българската академия на науките по право и дълг трябва да носи най-големия дял при създаването на нашата социалистическа култура. Класиците на марксизма-ленинизма, нашата Партия и лично др. Вълко Червенков са ни начертали единствено верния научен път за изпълнението на тази изключително отговорна задача. А за да бъде нашата социалистическа култура национална по форма, този път трябва да мине през основното упознаване, изучаване и критическо използуване на най-ценното от културното наследство на нашия народ, „като от завареното наследство — както казва др. Вълко Червенков в своето писмо до др. Пиронков — ние сме длъжни внимателно да отберем годното от негодното; годното да вземем, да го развием по-нататък, поставяйки това по-нататъшно развитие върху марксически основи, а негодното да отхвърлим".

В помощ на изпълнението на тази отговорна задача от БАН и другите институти и ведомства дойдоха през 1952 година извънредно важните документи: Протокол № 60 на Политбюро на БКП за запазване, проучване и пропагандиране на най-ценните паметници и най-големите творци на нашата народна култура, както и 1608-то постановление на Министерския съвет за запазване на паметниците на културата и за развитието на музейното дело у нас. И двата документа, като дават големи възможности, поставят и не по-малки задължения на БАН в тази отговорна област.

Отделението за изобразителни изкуства и култура при БАН, в което влизат три института: за изобразителни изкуства, за музика и за градоустройство и архитектура, заедно с някои сродни академични институти — и на първо място Археологическия и Етнографския — носят главната грижа за изпълнението на тези партийни и правителствени документи.

Безспорно, най-правилният път за откриване и упознаване паметниците на народната култура с оглед на тяхното запазване, проучване и използуване при създаването на нашата социалистическа култура е чрез провеждане на комплексни научни експедиции от научни работници от сродните заинтересувани институти.

При такъв метод на работа могат не само да се открият общи комплексни проблеми, да се поставят в годишните планове съответно съгласувани задачи, да се сработят и взаимно да се подпомагат научните работници от различните специалности и институти, но — което е особено важно — тези научни работници да се свържат на терена с местните културни органи и деятели, с народа, на които да окажат пряка помощ, но едновременно — и да се поучат от тях.

Излизайки от такива разбирания, бюрото на Отделението по одобрение на Управителния съвет на БАН организира през м. юли 1953 година Родопска комплексна научна експедиция с членове от своите три института и от Етнографския институт. Целта на експедицията бе: да се проучи комплексно народното творчество в областта на архитектурата, изобразителните изкуства, народната песен, музикални инструменти и битът на Родопите включително и в бързо индустриализиращите се райони (в околиите Девинска, Смолянска, Маданска и Асеновградска). Поради големия обхват на територията, сложността на проблемите и сравнително краткото време (10 дни) задачата на експедицията бе ограничена главно до установяване и паспортизиране на паметниците на народното творчество в тези области, свързване с местните органи и деятели и подготовка на конкретни задачи за всеки от участвуващите в експедицията институти.

Предварителните изводи и резултати от така проведената комплексна научна експедиция на Отделението могат да се резюмират в следното:

1. Експедицията установи в четирите обходени родопски околии запазено изключително голямо, самобитно и високохудожествено народно творчество в областта на архитектурата, изобразителните изкуства, песента и народния бит, което обикновено е концентрирано в тясна взаимовръзка в едни и същи места и селища. Установяването, събирането, поддържането, запазването и изследването на материалите от това народно творчество ще има огромно значение както за нашата наука, така и за създаването на наша съвременна, социалистическа по съдържание и национална по форма култура и изкуства.

2. Експедицията успя въпреки краткото време да събере значителни научни материали, сведения и впечатления, които могат да послужат не само за публикуване на общи впечатления на експедицията, но и като материали за по-нататъшно научно разработване на редица теми и задачи, както и за съставяне на по-широки планове за проучвания на основни проблеми от културата на тази област.

3. Експедицията установи, че даже събраните първи материали показват не само самобитността на голямата и чисто българска народна култура и творчество в този край, но нещо повече, че народните майстори и творци от този край са оказали навремето голямо влияние върху изграждането на духовната и материалната култура из земите на Беломорието и турска Тракия (Ксантийско, Драмско, Гюмюрджинско, до Одринско).

RodopskiStarini.com

Експедицията събра изобилни доказателства, че до 1912 година, докогато нашият Родопски край беше под турско иго, почти всички турски и гръцки строежи из Беломорието — не само къщи, но и джамии, мостове, казарми, магазини („дибои"), дюкяни и пр. — са били строени изключително от български майстори — строители, резбари, стенописци и работници от селата на този Родопски край. Пак български занаятчии и специалисти от този край са снабдявали Беломорието с платове, аби, вълна и други занаятчийски произведения и са разнасяли там българската култура.

Въпреки религиозните насилия (потурчванията) българският език и песен са запазили до днес своята чистота. Тоналната същина на родопската народна песен е израз на старинна минорна пентатоника, характерна за музиката на балканското славянско население.

4. Експедицията намери, че това огромно и много ценно самобитно българско народно творчество и културно наследство от Родопския край въпреки някои отделни проучвания не е било основно, системно и комплексно издирвано, събрано и проучено. Нещо повече, голяма част от него е в твърде лошо състояние и е изоставена да се руши, „модернизира" и изчезва. По трудно достъпните пътища към родопската вътрешност бавно е проникнало влиянието на равнинната градска култура — и творчеството е запазило в голяма степен чистотата и оригиналната си самобитност. Обаче в отворените долини — като тази на Асеновица, народното творчество е било изложено на бързо нахлуващите външни влияния. В това отношение както пред БАН, Министерството на културата и Министерството на комуналното стопанство и благоустройството, респективно управление „Архитектура", така и пред местните държавни органи и политически и обществени организации предстои голяма, неотложна и отговорна работа и грижа.

Тук трябва да се положат всички усилия за широкото разрастване на художествената самодейност, която обаче да се опира на здравата народна песенна и танцова традиция на Родопския край и да съхранява в най-чиста форма това национално богатство. Налага се самодейните хорови колективи да култивират характерното местно естествено пеене, да комплектуват оркестрови състави от народни инструменти и да пазят танците от банално модерниזиране (балетизиране).

5. Експедицията установи, че политическите и обществените организации по посетените от експедицията места досега не са достатъчно осъзнали важността и не са отделяли необходимото внимание за задачите, които произхождат за тях от 1608-то постановление на Министерския съвет за културните паметници и от Протокол 60 на Политбюро на ЦК на БКП от 17. IV. 1952 г. Обаче в срещите, които членовете на експедицията имаха с различните органи и деятели в посетените селища, и особено на съвещанията по тези въпроси, които експедицията проведе в Девинския и в Смолянския околийски народен съвет с представители на народните съвети, на Партията, на Отечествения фронт, на ДСНМ, всички приеха с голяма готовност дадените от експедицията обяснения

и напътствия, в резултат на което ще бъдат предприети конкретни мерки за изпълнение на тези постановления.

6. Експедицията установи с огорчение, че при извършването на огромното ново, социалистическо строителство в Родопския край (и особено в Маданска околия) инвеститорите, проектантските и архитектурните органи не полагат почти никакви грижи за създаване тук на архитектура национална по форма, и то конкретно свързана с прекрасната народна архитектура от този край.

7. Експедицията даде възможност на участвуващите в нея научни работници да се свържат на терена с проблемите на народната култура по места, да влязат в пряка връзка с народните маси и с тяхното творчество, както и с местните органи и деятели, да завербуват дописници за бъдещите институтски и свои научно-изследователски задачи.

8. Експедицията позволи на научните работници на БАН да окажат голяма пряка помощ на местните органи и политически и обществени деятели в техните задачи на културния фронт и по-специално по изпълнение на 1608 то министерско постановление и Протокол 60 на Политбюро на ЦК на БКП.

9. Експедицията позволи да се събере богата документация срещу реакционните „научни" напъни на Цариград за някаква културна мисия на турците в миналото на Балканите.

10. След приключване на експедицията нейните членове съгласно директивите на ръководството на БАН написаха статии в различните вестници върху своите първи впечатления от голямата народна култура на Родопския край.

11. Председателят на БАН в резултат на експедицията и по предложение на Отделението отправи редица писма до председателите на околийските и градските народни съвети на депутатите на трудещите се в Девин, Смолян и Устово, както и до председателя на КНИК и до министъра на комуналното стопанство и благоустройството с конкретни предложения за вземане на някои неотложни мерки за осуетяване на грозящи рушения и изчезване на ценни културни паметници от този край. Така, бе поискано запазването и закрепване на старата поща в Девин; запазване на къщата на Ник. х. Цонев в гр. Устово; преглеждане от междуведомствена комисия (с участие на БАН) на самото място на регулационните планове на редица селища и тяхното ревизиране с оглед да се запазят най-ценните паметници на културата (които тези регулационни планове предвиждат да бъдат съборени); слагане край на безобразните ремонти и преустройства, които под предлог да „модернизират" старите къщи, унищожават безвъзвратно техния ценен архитектурен характер и пр. За съжаление тези важни писма-документи на председателя на БАН останаха, изглежда, „по папките" и ето вече 5 месеца не дадоха почти никакъв отклик и резултат въпреки императивните повели на казаните решения на Политбюро на БКП и на Министерския съвет.

RodopskiStarini.com

12. Като резултат от тази комплексна научна експедиция може да се посочат изпратените от Института по градоустройство и архитектура 3 научни работни бригади, които в продължение от по 14—15 дена измериха архитектурно и заснеха ценни архитектурни обекти в Широка лъка, Стойките, Смолян, Райково, Устово, Серафимово, Могилица, Соколовци и Момчиловци, общо на брой 72 къщи, 6 църкви, 4 моста, 5 ансамбъла и 1 цяла улица.

13. Накрая като резултат от експедицията трябва да се спомене и настоящата скромна научно-отчетна сесия на Отделението, придружена с множество фотопрожекции, музикални демонстрации и с малка изложба, даваща част от гореказаните архитектурни заснемания.

* * *

Бюрото на Отделението след като прецени основно допуснатите слабости и постижения, както и изводите и поуките от тази своя първа комплексна научна експедиция, може да направи следните

I. Общи препоръки:

1. Организирането и провеждането на подобни комплексни научни експедиции да стане постоянен метод на Отделението за ежегодно упознаване и проучване на народната култура и изкуства в определени райони, области или отделни места в страната.

2. По състав комплексните експедиции на Отделението да бъдат големи; но спoред задачите те може да се разширят, като в тях се включат представители на Етнографския, Археологическия и на Историческия институт и други институти; също и специалисти фотографи-кинозаснемачи.

3. Тези комплексни експедиции да бъдат по-добре организирани — главно да траят по-дълго време и да имат по-малък териториален обхват; това ще позволи упознаването и проучването на терена и връзката с местните органи и деятели да бъдат по-задълбочени, като във всяко посетено селище членовете на експедицията правят на място обсъждане на изследваните и възникналите въпроси.

4. След приключване на експедицията да се провеждат творчески отчети с доклади и изложби; да се правят общи публикации на тези доклади и материали; да се запланират от участвуващите институти теми и задачи, както и да се изпращат научни групи или отделни работници, за да се продължат и задълбочат проучванията по установените комплексни проблеми.

5. Тъй като успехът на една научна експедиция зависи до голяма степен от транспортното средство, което да позволи свободно отиване и спиране по заплануваните места съобразно нуждите на проучванията (а не свързано с разписанието на някакъв

RodopskiStarini.com

обществен транспорт), налага се БАН да си осигури обязателно един малък автобус и един джип, с който по цялостен годишен календарен план различните институти да провеждат своите комплексни научни експедиции.

II. Конкретно за Родопския край

Поради огромното богато и още основно неизследвано народно културно наследство и нуждата от неговото творческо използуване за създаването на новата, социалистическа култура в тези бързо индустриализиращи се места необходимо е да се предприемат следните конкретни мероприятия:

1. При БАН да се създаде постоянна научна комисия за проучване на народната култура от Родопския край с представители на институтите Археологически, Етнографски, Исторически, за градоустройство и архитектура, за изобразителни изкуства, за музика. Тази комисия съгласувано с Министерството на културата и други ведомства и местни органи да продължи методично проучването на народната култура от Родопския край с оглед на нейното запазване, развитие и претворяване в съвременната социалистическа култура и строителство в този „български Урал". Тази комисия да съгласува и насочва плановете и работата на отделните институти при изпълнение на горните задачи, както и да ги улесни при завербуване и създаване на техни дописници и сътрудници в селищата.

2. При отдела Култура при Окръжния народен съвет в Пловдив да се създаде специална постоянна комисия или секция за родопската култура, която да се грижи по-отблизо за запазването, събирането и използуването на паметниците на народната култура от този край (включително и тази на българите-мохамедани) и тяхното пропагандиране и претворяване в съвременната култура.

3. Изнесените доклади на отчетната сесия и част от събраните материали от Родопската експедиция да бъдат отпечатани в един том, за да послужат като основа за по-нататъшни проучвания.

4. Да се иска създаването на местни музеи (а където има такива — тяхното укрепване и развитие) с всички отдели и подходящи ръководители, които да бъдат центрове на горната работа.

5. Да се иска партийните, отечественофронтовските, ДСНМ и читалищните организации в Родопския край да обърнат особено внимание за запазване и събиране на паметниците на народната култура и разясняване на тяхното значение за изграждане на новата, социалистическа култура в този край.

6. Да се иска при огромното социалистическо строителство в този край новите строежи да бъдат не само национални по форма изобщо, а конкретно свързани с родопското народно културно творчество и с особеностите на терена.

7. Да се положат грижи за разучаване на ония приложни изкуства в Родопския край, които имат добри осно-

RodopskiStarini.com

ви в местната стара и сегашна традиция: тъкани, одеяла, златарство, изписване на дървени предмети, каменна пластика, и чието развитие може да продължи.

8. Да се настои повторно пред Министерството на културата и Министерството на комуналното стопанство и благоустройството да се обърне сериозно внимание на предложенията на председателя на БАН да се проучат срочно от междуведомствена комисия (с участието на БАН) съществуващите регулационни планове с оглед да се запазят и поддържат ценните архитектурни обекти и паметници, а при нужда — и да се отчуждават.

9. Да се поискат и вземат съгласно 1608-то министерско постановление за Етнографския, Археологическия и Музикалния музей при БАН и за Националната художествена галерия в София някои ценни изображения, предмети и други паметници на културата, които имат особена художествена, културна и научна стойност, като на тяхно място се оставят точни копия.

София, 30 декември 1953

Бюро на Отделението за изобразителни изкуства и култура при БАН

RodopskiStarini.com

СЪДЪРЖАНИЕ

Технически редактор: *Хр. Чолчев*
Коректор: *Асен Прахов*
Печатни коли: 14·250 Издателски коли: 16·67
Формат на хартията 70/100/16
Тираж 600 броя

Набрана и отпечатана в Печатницата на Българската академия на науките
ул. Ив. Вазов 13, София
Поръчка № 54/1955
Нова цена 1955—16·80

RodopskiStarini.com